

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI
HA'M WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI

MAGISTRATURA BO'LIMI

Qol jazba huqi'qi'nda

QARAQALPAQ A'DEBIYAT TARIYXI' HA'M FOLKLORI'
KAFEDRASI'

Ko'shkinbaeva Elenora

**« G'a'rezsizlik ji'llari'nda Berdaq miyrasi'ni'n'
izertleniw (1990-2010-ji'llar » temasi'ndag'i'**

magistrlik dissertaciya

JAQLAWG'A RUXSAT BERILDI:

Magistratura bo'limi

basli'g'i':

yu.i.k.doc. A.Gulimov

Kafedra basli'g'i':

f.i.k. J.Nizamatdinov

Ilimiy basshi':

f.i.d.,professor Q.Ja'rimbetov

No'kis –2012

Mazmuni'

Kirisiw.....	3-6
I Bap. Berdaq tani'w ilimi tariyxi'na qi'sqasha sholi'w	
1.1. Berdaqti' izertlewdin' baslani'wi' ha'm qa'liplesiwi.....	7-14
1.2. 1960-80-ji'llarda Berdaqti'n' izertleniwi.....	15-22
II Bap. G'a'rezsizlik ji'llari'nda Berdaq miyrasi'ni'n' izertleniw bag'darlari' (1990-ji'llar)	
2.1. 1990-ji'llardag'i' tariyxi'y, siyasiy-ja'miyetlik wo'zgerisler ha'm Berdaqti' izertlewdin' jan'a talaplari'.....	23-27
2.2. Berdaq miyrasi'n izertlewde jan'a bag'darlardi'n' payda boli'wi'.....	28- 43
2.3. Berdaq shi'g'armalari' tariyxi'y, ja'miyetlik ha'm filosofiyali'q ilimler na'zerinde.....	44-52
III Bap. 2000-ji'llarda Berdaq poeziyasi'ni'n' jan'a aspektlerde u'yreniliwi	
3.1. Berdaq lirikasi'ni'n' janrli'q wo'zgesheliklerinin' u'yreniliwi.....	53-58
3.2. Berdaqti'n' epikali'q shi'g'armalari'ni'n' jan'asha izertleniwi.....	59-68
3.3. Berdaq poeziyasi'ni'n' ha'r qi'yli' aspektlerde u'yreniliwi.....	69-77
Juwmaqlaw.....	78-81
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	82-87
Berdag haqqi'nda ilimiy materiallardı'n' bibliografiyalı'q ko`rsetkishi.....	88-107

KIRISIW

G`a`rezsizlik ji`llari` xalqi`mi`zdi`n` woy-pikirin, ruwxı`y du`nyasin da`wir talaplari`na juwap beretug`i`n jan`a jo`nelislerge bag`darlaw, a`sirese jas a`wladti` jan`a ma`nawiy ruwxta ta`rbiyalaw ma`mleketlik siyasat da`rejesine ko`teriledi. Ha`zirgi jaslardi` joqari` ma`nawiy ruwxta ta`rbiyalawdi`n` na`tiyjeli tu`rlerinin` biri- bul jaslar sana-sezimine, ruwxı`y turmi`sı`na ko`rkem a`debiyat jetiskenliklerin, soni`n` ishinde wo`tmish ma`deniyati` ha`m a`debiyati`ni`n` klasikaliq u`lgilerin sin`diriw boli`p tabi`ladi`. Sebebi, Wo`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovti`n` duri`s ko`rsetkenindey “Wo`z tariyxı`n bilmeytug`i`n, keshegi ku`nin umi`tqan millettin` keleshegi joq.”¹ Wolay bolsa, wo`tmish ma`deniyati`ni`n` ha`m a`debiyati`ni`n` jetiskenliklerin bu`gingi ku`n talaplari`mi`zg`a jarati`w, woni`n` klasiklerin bu`gingi ku`n ko`zqaraslari`nan u`yreniw g`a`rezsizlik da`wirimizdegi ruwxı`y turmi`s talaplari`nan boli`p tabi`ladi`. Joqari`dag`i` keltirilgen ko`zqarastan janbasi`p qaraqalpaq a`debiyatshi` ali`mlari` g`a`rezsizlik ji`llari` wo`tmishtegi a`debiyati`mi`zdi`, a`sirese XIX-XX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` Jiyeñ ji`raw, Ku`nxoja, Berdaq ,A`jiniyaz, Wo`tesh shayi`rlardi`n` a`debiy miyraslari`n u`yreniwde bir qansha jumi`slar islendi. Bul ji`llari` soni`n` ishinde Berdaq miyraslari`n jan`asha u`yreniw ma`selesi boyi`nsha a`dewir jumi`slar islendi. Yeger de buri`ng`i` da`wirlerde Berdaq do`retiwshiligi tiykari`nan a`debiy, tariyxı`y-filologiyali`q aspektlerde izertlengen bolsa, g`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq miyrasi`ni`n` ilimiy-teoriyalı`q ta`replerine, woni`n` poetikalı`q ma`selelerine ko`birek di`qqat bezele basladi`. Wolardan belgili a`debiyatshi` uzaq ji`llar Berdaq do`retiwshiligini ha`r ta`repleme izertlegen filologiya ilimlerinin` doktori` Aydar Murtazaevti`n` miynetlerin atap wo`tiw wori`nli`. Wol Berdaq miyraslari` haqqi`nda ko`p g`ana maqalalar ja`riyalaw menen birge “Berdaq shi`g`armalari`nda zamanago`ylik ha`m sheberlik” (No`kis, 1993) degen atamada monografiyalı`q izertlew jumi`si`n ju`rgizdi, sonday-aq, 1994-ji`l «Berdaqti`n` sheberligi» degen temada doktorlı`q dissertaciya jaqladi`. Bul miynetlerde wol Berdaq poeziyasi`nda sheberlik ma`selelerine baslı` kewil bo`ldi. Berdaqti`n` syujet quri`w, kompoziciyalı`q sheberligi, sonday-aq, woni`n` bul ko`rkemligi, mu`mkinshiliklerin sheber paydalani`wi` so`z yetiledi.

Sonday-aq, filologiya iliminin` doktori`, professor A.Paxratdinov ta 1980-90-ji`llari` Berdaq do`retiwshiligini u`yreniw boyi`nsha bir qansha wo`nimli jumi`slar ali`p bardı`. Woni`n` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanlı`q shi`g`armalari`» (No`kis,1987) degen monografiyasi`nda Berdaqti`n` epikalı`q shi`g`armalari`ni`n` jazi`li`w, basi`p shi`g`ari`li`w tariyxı`, sonday-aq, ideya-tematikali`q mazmuni` haqqi`nda so`z yetiledi. Berdaqti`n` «Amangeldi», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Kulen boli`s» h.t.b da`stanlari`n tallaw ju`rgizedi. Usi` avtordi`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`ynali`w , basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxı`nan» (No`kis, 1990) kitabı`nda Berdaq miyrasi`ni`n` u`yreniliw tariyxı`n sa`wlelendiredi.

Sonday-aq, g`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq shayi`rdi`n` tekstologiyali`q jaqtan izertlew boyi`nsha da belgili da`rejede jumi`slar ali`p bari`ldi`. Wolardan Hamidovti`n` «Shi`g`i`s jazba

¹ Каримов.И.А Юксак манавият- енгилмас куч. Тошкент, 2008, 4-бет.

derekleri ha'm XIX a'sir qaraqalpaq shayi'rlari» (No'kis,1991) monografiyası'n, Q.Bayniyazovti'n, A.Karimovti'n, A.Murtazaevti'n, ayi'rim maqalaları'n atap wo'tiwge boladı.

Son'g'i jı'lları Berdaq poziciyası'nı'n janrlı'q belgileri ha'm quramı boyı'nsha da bir qatar jumı'slar worı'nlandı. Mi'sali; Q.Ja'rimbetovti'n «XIX a'sir qaraqalpaq lirikası'nı'n janrlı'q qa'siyetleri ha'm rawajlanı'w tariyxı» (2004) monografiyası, Q.Turdi'baevti'n «Didaktikalı'q shi'g'armalar- bızın ruwxı'y g'a'ziynemiz» (2009) monografiyaları, M.Xalmuratovani'n «XIX a'sir ha'm XX a'sirdin' bası'ndag'i qaraqalpaq a'debiyatı'nda epikalı'q shi'g'armalardı'n evolyuciyası» (2010), A.Utambetovani'n «Berdaqti'n, «Shejire» da'stani'nda realistik ha'm folklorlı'q su'wretlew usı'lları'nı'n qollanı'lı'wı» (2011) degen temadag'i kandidatlı'q dissertaciyalar joqarı'da ayti'lg'an a'hmiyetli ma'selerdi sheshiwge bag'darlang'an. Bulardan basqa Qaraqalpaq Ma'mleketlik Universitetinde Berdaqti'n 180-jı'llı'q yubileyine bag'ı'shlang'an Respublikalı'q ilimiy konferenciya materialları tiykari'nda du'zilgen ha'm bası'p shi'g'ari'lg'an «Berdaq du'nyası» ataması'ndag'i ilimiy toplam (2008), ha'r qı'ylı ilimiy jurnallarda, toplamlarda, sonday-aq, gazetaları'nda bası'lg'an Berdaq miyrası'nı'n ha'r qı'ylı ma'selelerin sa'wlelendiretug'in ko'p sanlı maqalalar jari'qqa shi'qti ha'm ja'miyetshiliktin di'qqatına usı'nı'ladi. Na'tiyjede ha'm wonı'n do'retiwshiligi tuwralı ko'p anı'qlaw za'ru'rli'gi seziledi.

Dissertaciyanı'n maqseti ha'm wazi'ypaları; Joqarı'da ayti'lg'an za'ru'rlikten kelip shi'g'adi. Jumı'stı'n baslı maqseti g'a'rezsizlik jı'lları'nda Berdaq do'retiwshiligi haqqı'nda payda bolg'an ilimiy izertlewlerdi, ilimiy ko'pshilik miynetlerdi ha'zirgi a'debiyattanı'w ko'zqarasları'nan talap, wolardı'n ilimiy ha'm a'meliy qunı'n belgilew bolı'p tabı'ladi. Usı maqsetten kelip shi'qqan halda to'mendegi wazi'ypalardı worı'nlaw talap yetiledi.

-Berdaqtı'w ilimi tariyxı'na qı'sqasha sholi'w jasaw;

-G'a'rezsizlik jı'lları'nda 1990-jı'llarda Berdaq miyrası'nı'n jan'a izertleniw bag'darlari'n anı'qlaw;

-bul boyı'nsha bir qatar monografiyalarg'a, toplamlarg'a, maqalalarg'a, ilimiy analiz jasaw;

-Berdaq do'retiwshiligin 2000-jı'llarda jan'a aspektlerde izertleniwın baqlaw;

-Berdaq lirikası'nı'n janrlı'q aspektlerde u'yreniliw jag'dayları'n anı'qlaw;

-Berdaqti'n epikalı'q shi'g'armaları'nı'n janrlı'q aspektlerde u'yreniliwın qarastı'rı'w;

-bul ma'seleler boyı'nsha son'g'i jı'llarda shi'qqan monografiyalardı, toplamlardı, maqalalardı, doktorlı'q ha'm kandidatlı'q dissertaciyalardı qarastı'rı'p, wolarg'a ilimiy analiz jasaw;

-dissertaciyanı'n yerisken na'tiyjelerin ko'rsetiw ha'm wolardı'n ilimiy-a'meliy a'hmiyetlerin, qunı'n anı'qlaw.

Dissertaciya jumı'si'nı'n obyektı, g'a'rezsizlik jı'lları'nda Berdaqti' izertlew boyı'nsha ju'zege kelgen jumı'slarg'a ilimiy sholi'w ha'm ilimiy analiz jasaw bolı'p tabı'ladi. Dissertaciyası'nı'n izertlew materialları bolı'p analizdin g'a'rezsizlik jı'lları'nda Berdaq do'retiwshiligi haqqı'nda jazı'lg'an monografiyalar, broshyuralar, dissertaciyalar, ilimiy ha'm ilimiy-publicistikalı'q maqalalar xi'zmet yetti.

Dissertatsiyaliq izertlew jumi'si'mi'zdi'n metodologiyaliq tiykarlari retinde Wo'zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovti'n xalqi'mi'zdi'n ruwxiy du'n'yasi, ma'deniy ha'm a'debiy miyraslari klasik shayi'rlari'mi'z haqqi'nda ha'm wolarg'a ha'zirgi zaman talaplari da'rejesine janbasi'w haqqi'nda woy-pikirlerine, kitaplari'na, soni'n ishinde «Joqari ma'niwiyat jen'ilmes ku'sh» (2008) kitabi'na, maqalalari'na, bayanatlari'na su'yendik. Soni'n menen birge klasikaliq miyrasti izertlew boyi'nsha bir qatar ko'rnekli miynetlerden teoriyaliq tiykar ha'm ilimiy ta'jiriybe retinde paydalandi'q. Wolardan N.Dawqaraev, I.Sag'itov, Sh.Xojaniyazov, S.Mawlenov, M.Nurmuxammedov, A.Murtazaev, A.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, A.Karimov, S.Bahadi'rova, Q.Ja'rimbetovlardi'n miynetlerin atap wo'tsek boladi'.

Berdaq miyraslari haqqi'nda miynetlerdi izertlew bari'si'nda tariyxi'y – sali'sti'rmali'li'q ha'm ilimiy-teoriyali'q metodlardan paydalandi'q.

Dissertatsiyaliq jumi'sti'n ilimiy jan'ali'g'i, sonnan ibarat, g'a'rezsizlik ji'llari'nda qaraqalpaq klasik a'debiyati, soni'n ishinde Berdaq miyrasi boyi'nsha ko'p g'ana izertlew jumi'slari, monografiyalar, broshyuralar, dissertatsiyalar, maqalalar payda boldi'. Dissertatsiyada usi jumi'slarg'a da'slepki ma'rtebe ilimiy sholi'w islenedi, wolardi'n izertlew bag'darlari ani'qlanadi'. Ma'selen, Berdaq ha'm a'debiy baylani'slar, Berdaq miyrasi'na jan'asha ko'zqaraslar, Berdaq miyrasi'na tekstologiyali'q analizler, Berdaq shi'g'armalari'ni'n janrli'q ko'zqaraslardan izertleniwi, Berdaq miyraslari'ni'n jan'asha baspalari haqqi'nda miynetlerdi usi bag'darlar boyi'nsha aji'rati'p tallawlar islendi. Soni'n menen birge dissertatsiyada Berdaq haqqi'nda ilimiy ha'm ilimiy-publicistikali'q jumi'slarg'a ha'zirgi ilimni' rawajlani'w da'rejesine qarap ilimiy-teoriyali'q bahalar beriledi, ilimiy quni', a'meliy a'hmiyeti ani'qlanadi'.

Izertlew jumi'si'mi'zdi'n ilimiy a'hmiyeti haqqi'nda mi'nalardi' ayti'wg'a boladi'. Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n klasik shayi'ri Berdaqti'n g'a'rezsizlik ji'llari' jan'a ko'zqaraslari izertleniwi haqqi'nda usi waqi'tqa shekem ko'lemlil miynetler ju'zege kelgen joq. Bizin izertlew jumi'si'mi'zdi'n usi bosli'qti' toltiri'wg'a ja'rdem beredi.

Dissertatsiya jumi'si'ni'n na'tiyjeleri a'meliy a'hmiyetke de iye. Jumi'sta toplag'an da'reklerdi, materiallardi', islengen ilimiy jumi'slardi' joqari woqi'w wori'nlari'nda berdaqtani'w pa'ninen qollanbalar lekciyalar du'ziwde, sonday-aq, akademiya'li'q liceyler, ka'sip-wo'ner kolledjleri ushi'n sabaqli'qlar yamasa qollanbalar jazg'anda paydalanig'a boladi' dep yesaplaymi'z.

Birinshi bap

Berdaqtani`w ilimi tariyxi`na qi`sqasha sholi`w

Ha`zirgi waqi`tta Berdaqti` izertlew jumi`slari` ko`lemi jag`i`nan da, mazmuni` jag`i`nan da bir qansha jolg`a tu`sken. Wol da`slep uli`wma qaraqalpaq a`debiyattani`w ilimi qurami`nda payda bolg`an menen son`g`i`laqta wo`z aldi`na ilim boli`p qa`liplesti. Berdaqti` izertlew boyi`nsha ha`r qi`yli` bag`darlar, jan`a aspektler payda boldi`. Ma`selen, woni` izertlew boyi`nsha qa`liplesken tariyxi`y-filologiyali`q aspektler qosi`msha janrli`q, ko`rkem-estetikali`q, tekstologiyali`q aspektlerde ali`p bari`lg`an jumi`slar payda boldi`. Berdaqti`n` shi`g`armalari`ni`n` analizi tiykari`nda woni`n` filosofiyali`q, tariyxi`y, pedagogikali`q, etikali`q, estetikali`q ko`z qaraslari`nan u`yrenen miynetler ju`zege keldi. Berdaq miyraslari`n izertlew din` bay na`tiyjeleri, ko`plegen monografiyalardi`n`, broshyuralardi`n`, ilimiy maqalalardi`n`, ilimiy konferenciya materiallari`ni`n` payda boli`wi` ha`m toplani`wi`, Berdaq ha`m woni`n` miyraslari` haqqi`nda jan`a ilimiy ko`z qaraslardi`n` qa`liplesiw Berdaqti` joqari` woqi`w wori`nlari`nda uli`wma qaraqalpaq a`debiyattani`w tariyxi`nan bo`lip ali`p wo`z aldi`na pa`n retinde u`yreniw da`rejesine ali`p keldi. Na`tiyjede Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde ha`m No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`nda Berdaq miyraslari`n arnawli` u`yrenetug`i`n «Berdaqti`w» pa`ni payda boldi`. Ha`zirgi waqi`tta bul pa`nnin` u`yreniw shen`beri ken`eyip, wol jan`a ilimiy jetiskenlikler menen bayi`ti`lmaqta ha`m ilimiy metodikali`q jaqtan toli`qti`ri`lmaqta. G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaqti`w iliminde yerisilgen usi`nday jetiskenliklerdi toli`g`i`raq ko`rsetiw ushi`n biz «Berdaqti`w» ilimi tariyxi`na qi`sqasha sholi`w jasaw maqul dep yesaplaymi`z ha`m woni`n` payda boli`w, qa`liplesiw, rawajlani`w tariyxi`nan qi`sqasha mag`li`wmatlar, da`rekler, bayanlawlar keltiremiz.

1.1 . Berdaqti` izertlewdin` baslani`wi` ha`m qa`liplesiwi (XX a`sirdin` birinshi yari`mi`)

Berdaq jasag`an XIX a`sirde Worta Aziya yellerinde til ha`m a`debiyatti` izertleytug`i`n Yevropa u`lgisindegi filologiya ilimi yele qa`liplespegen yedi. Kitap baspasi` da to`men da`rejede boldi`, wol XIX a`sirdin` yekinshi yari`mi`nan baslap a`piwayi` tasbasa (litografiya) usi`li`nda ko`rine basladi`. Usi`nday tariyx`y ha`m ma`deniy sharaytlarg`a baylani`sli` XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` klasikleri Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, Wo`tesh shayi`rlardi`n` shi`g`armalari` toplani`p baspaso`zde ja`riyalanbadi`, wolar a`piwayi` qoljazba ko`shirmeler yamasa atqari`wshi`li`q usi`li` (baqsi`shi`li`q wo`neri) ja`rdeminde xali`q arasi`nda tarqati`ladi`. Na`tiyjede klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` shi`g`armalari` ko`shirme, qoljazbalar tu`rinde, baqsi`lardi`n` repertuari`nda, qati`qulaq (yadi`kesh) adamlardi`n` awzi`nda saqlandi`. Bul jag`day Berdaq ha`m basqada shayi`rlardi`n` shi`g`armalari`n` xali`q arasi`nan ji`ynaw ha`m wolardi` toplap basi`p shi`g`ari`w za`ru`rligin payda yetti. Biraq qurami`nda qaraqalpaqlar bolg`an XIX a`sirdin` yekinshi yari`mi`ndag`i` patsha Rossiyasi` qaramag`i`ndag`i` xali`qlardi`n` ma`deniyati` ha`m a`debiyati`ni`n` rawajlani`wi`na, wolardi`n` jaqsi` u`lgilerin`n` basi`p shi`g`ari`li`wi`na jeterli di`qqat bermedi.

Bul boyi`nsha sho`lkemlestirilgen ayi`ri`m ilajlar ju`da` az boldi`. Sonli`qтан, qaraqalpaq ha`m Worta Aziyani`n` basqa da xali`qlari`ni`n` belgili shayi`rlari`ni`n` shi`g`armalari` baspaso`z ju`zin ko`rmedi, wolar boyi`nsha filologiyali`q izertlewer ali`p bari`lmadi`. Tek qaraqalpaq shayi`ri` A`jiniyazdi`n` Qi`z Men`esh penen ayti`si` jazi`p ali`ni`p 1978-ji`li` Tashkentte «Tu`rkstan walayati`» gazetasi`nda basi`ldi`. Al, Berdaqti`n` shi`g`armalari`nan Shejire da`stani`ni`n` qi`sqa varianti` rus folkloristi I.A.Belyaev ta`repinen 1917-ji`li` Ashxabad qalasi`nda Shi`g`i`s ma`deniyati` i`qlasli`lari`ni`n` ji`ynag`an tomi`nda basi`p shi`g`ari`ldi`². Berdaqti`n` «Shejire»sin rus filologiyasi` ilimi wa`kilinin` birinshi ma`rtebe jazi`p ali`wi` (1903-ji`l) ha`m woni` basi`p shi`g`ari`wi` berdaqtan`w ilimine qoyi`lg`an da`slepki qa`dem boldi`. Bunnan son` 1920-ji`llari` qaraqalpaq xalqi`ni`n` tariyx`, tili, a`debiyati`, folklori` materiallari`n` toplaw boyi`nsha ekspediciyalar sho`lkemlestirildi. Ma`selen, qaraqalpaq tili boyi`nsha materiallar toplaw ushi`n sho`lkemlestirilgen N.A.Baskakovti`n` basshi`li`g`i`ndag`i` ekspediciya qaraqalpaq folklori` ha`m a`debiyati` u`lgilerin de ji`ynadi`. 1930-ji`llari` ja`ne de N.A.Baskakovti`n` professor A.A.Sokolovti`n` basshi`li`g`i`ndag`i` sonday-aq, Qaraqalpaqstan Xali`q bilimlendiriw komissariati` qasi`ndag`i` qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` sektori` ali`p barg`an ilimiy ekspediciyalar ha`m a`debiyat materiallari`n` topladi`. Bul ekspediciyalardi`n` ayi`ri`mlari`na jergilikli ilimiy qa`nigelerden Q.Ayi`mbetov, wo.Kojurov, S.Ma`wlenov, Sh.Xojaniyazovlar qatnasti`. Wolar toplag`an materiallar son`g`i`li`qta «Қарақалпақский язык» (N.A.Baskakov 1951-j), «Qaraqalpaq xali`q tvorchestvosi`» (1940-j.) degen atamalar menen kitap boli`p basi`li`p shi`qti`. Bul kitaplardi`n` ishinde Berdaq shayi`rdi`n` shi`g`armalari` da bar

² Пахратдинов А. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987, 18-бет; Каримов А. Бердақтың шығармаларының текстологиялы хакқындағы мәселеге «Бердақ хакқында сөз. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987, 109-бет

yedi. Qa'nigelerdin' ayti'wi' boyi'nsha «Berdaq shayi'r tvorchestvosi'na baylani'sli' arnawli' ekspediciyalar tek 1939-1940 ji'llarda sho'lkemlestirildi»³. Usi' ekspediciyalardi'n' jumi'slari'ni'n' na'tiyjesi retinde 1941-ji'li' To'rtku'l qalasi'nda «Berdaq. Toli'q ji'ynag'i'» degen atamada qaraqalpaq ma'mleketlik baspasi' ta'repinen Berdaq shi'g'armalari'ni'n' toplami' da'slepki ma'rtebe wo'z aldi'na kitap boli'p shi'qti'. Bul qaraqalpaq ma'deniyati' tariyx'i'nda u'lken waqi'ya boldi'.

1940-ji'llari' yekinshi jer ju'zlik uri'sti'n' baslani'wi'na baylani'sli' Berdaq ha'm qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati', folklari' u'lgilerin ji'ynaw boyi'nsha ekspediciyalar sho'lkemlestirilmedi. Bunday jumi'slar ha'm Berdaq shi'g'armalari'n' basi'p shi'g'ari'w jumi'slari' tek uri'stan son' 1950-ji'llari' qaytadan qolg'a ali'na basladi'. 1950-ji'li' «Berdaq. Tan'lawli' shi'g'armalari'ni'n' toli'q ji'ynag'i'» degen atama menen Berdaqshi'lari' wo'z aldi'na toplam boli'p yekinshi ma'rtebe kitap boli'p shi'qti'.

Berdaq do'retiwshiligi bul 1930-1940 ji'llarda tiykari'nan a'debiy miyras aspektinde u'yrenildi. Bul ji'llari' N.Dawqaraevti'n', I.Sag'i'ytovti'n', Q.Ayi'mbetovti'n', Wo.Kojurovti'n', A.Begimovti'n' ha'm basqalardi'n' Berdaq haqqi'nda maqalalari' «Qi'zi'l Qaraqalpaqstan», «Jas leninshi» gazetalari'nda, sonday-aq Berdaqti'n' toplamlari'nda basi'li'p shi'qti'. Wolarda Berdaq shi'g'armalari'ni'n' tariyx'i'na, ayi'ri'm shi'g'armalari'na ha'r qi'yli' tu'sinikler berilgen. Sonday-aq, Berdaq shi'g'armalari'ni'n' ideyali'q tematikali'q wo'zgeshelikleri, syujetlik mazmuni' ko'birek so'z bolatug'i'n yedi. Berdaq do'retiwshiligin izertlew boyi'nsha bul da'wirde itibarli' jumi's ko'rnekli a'debiyatshi', qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminin' baslawshi'si' N.Dawqaraevti'n' 1950-ji'li' basi'li'p shi'qqan «Berdaq. Tariyx'i'y-a'debiy izertlew» degen monografiyasi' boldi'. Bul kitapta N.Dawqaraev Berdaq shi'g'armalari'ni'n' ideyali'q-tematikali'q, belgili da'rejede janrli'q wo'zgeshelikleri haqqi'nda so'z yetedi. Wol sol da'wirdegi filologiya ilimlerinin' jetiskenligi tiykari'nda shayi'rdi'n' lirikali'q ha'm epikali'q shi'g'armalari'n tallaydi'.

Solay yetip, «Bul ji'llardag'i' Berdaq tvorchestvosi' boyi'nsha izertlewlerdin' xarakterli wo'zgesheligi, wol wo'z da'wirindegi klasiklerdin' (Ku'nxoja, A'jiniyaz, Wo'tesh) tvorchestvosi'nan buri'ni'raq arnawli' ilim izertlew wobektine aynaldi'. Ilim maydani'nda da, wol haqqi'nda aktivlesken gazeta jurnalli'q statyalardan ti'sqari' monografiyali'q izertlewler payda boldi'. Mi'sali', 1943-ji'li' ilimpaz I.T.Sag'i'ytovti'n' «Berdaq-ulli' patriot shayi'r» ha'tte rus tilinde S.Bassinnin' «Бердак шаир-великий поэт-патриот» degen broshyuralari' shi'qti'. 1946-ji'li' N.Dawqaraevti'n' filologiya ilimleri boyi'nsha kandidatli'q dissertaciyasi'ni'n' tiykarg'i' bo'limin Berdaq shayi'rdi'n' shi'g'armalari' quradi»⁴. 1930-1940 ji'llarda Berdaqti'n' miyraslarin' ji'ynaw, basi'p shi'g'ari'w, tariyx'i'y-filologiyali'q, tematikali'q, ideyali'q aspektlerde izertlew jumi'slari'ni'n' ju'rgiziliwi, wolardi'n' na'tiyjelerinin' baspa so'zde ja'riyalani'wi', worta ha'm joqari' woqi'w wori'nlarini'n' woqi'w bag'darlamlari'na kirgiziliwi ja'miyetshiliktin' Berdaqqa bolg'an hu'rmetin, su'yiwshiligin woyatti', woni' qaraqalpaq

³ Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыуы, басып шығарылыуы хэм изертлениу тарийхынан. Нөкис «Қарақалпақстан» 1990, 16-бет.

⁴ Пахратдинов А. Жоқарыдағы кітап, 61-бет

xalqi'ni'n' klasik shayi'ri' retinde tani'tti'. Bul ali'p bari'lg'an jumi'slar uli'wma qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminin', soni'n' ishinde berdaqtani'w iliminin' payda boli'wi', qa'liplesiwi basqi'shi' boldi' ha'm woni'n' bunnan bi'lay da rawajlani'wi'na bekkem tiykar saldi'.

1950-ji'llari' berdaqtani'w iliminin' rawajlani'wi'nda jan'a basqi'sh boldi'. Berdaqti' izertlewde bir qansha ilimiy ta'jiriybeler toplandi', bul boyi'nsha jan'a qa'nigeler, jan'adan jantasi'w, janlani'w payda boldi'. Bul ji'llarda qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminde bir qansha alg'a ilgeriwshilik bayqaladi'. 30-40 ji'llarda qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha ha'r qi'yli' ma'seleler tiykari'nanz gazeta-jurnallarda, toplamlarda ja'riyalang'an maqalalar ko'leminde so'z yetilgen bolsa, yendi wolar monografiyalıq ko'lemde izertlene baslag'ani' seziledi. Mi'sali', N.Dawqaraev XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyati' ma'seleri boyi'nsha ko'p ji'llar dawami'nda izertlewler ju'rgizip, wol boyi'nsha doktorlıq dissertaciya jazdi' ha'm woni' 1951-ji'li' Moskvada Shi'g'i'stani'w instituti'nda tabi'sli' jaqladi'. Woni'n' bul dissertaciyasi'ni'n' tiykar'gi' bo'limin Berdaqti'n' do'retiwshiligi quraytug'i'n yedi. Usi' dissertaciyanı'n' tiykari'nda 1959-ji'li' Tashkentte «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы» degen ko'lemlı monografiyasi' basi'li'p shi'qti'. Wol 1961-ji'li' No'kiste «Revolyuciyag'a shekemgi qaraqalpaq a'debiyati' tariyxı'ni'n' wocherkleri» degen atamada qaraqalpaq tilinde basi'li'p shi'qti'.

1950-ji'llardag'i' berdaqtani'w ilimindegi tabi'slardı'n' biri belgili a'debiyatshi' I.Sag'i'ytovti'n' izertlewleri boldi'. Wol usi' ji'llarda «Berdaq-ulli' patriot shayi'r» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» №158, 1950j), «Berdaq-qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' tiykari'n sali'wshi'» («Sovet Qaraqalpaqstanı'» 27-dekabr 1954-j), «Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ullı' demokrat shayi'ri'» («Berdaq» toplami' 1950j), «Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ko'rnekli demokrat shayi'ri'» («Berdaq» Tan'lamalı' shi'g'armalar toplami', 1956j), «Berdaqti'n' ja'miyetlik – siyasiy ko'zqarasi' tuwralı'» («Sovet Qaraqalpaqstanı'» №9, 1958j), «Berdaq shi'g'armaları'nda hayal-qi'zlar wobrazi'» («Sovet Qaraqalpaqstanı'» 21-dekabr 1958j), «Berdaqti'n' «Aqmaq patsha» da'stani' tuwralı'» («Qaraqalpaq a'debiyati' ha'm iskustvosi'» jurnali', №2 1955j) ha'm basqa da maqalaları' usi' won ji'llı'qta berdaqtani'w iliminin' rawajlani'wi'na qosı'lg'an u'les boldi'. Woni'n' izertlewleri Berdaqti'n' wo'miri ha'm do'retiwshiligi, miyrasları' haqqi'nda sistemalı' ali'p bari'lg'an ilimiy jumi'slardan boli'p, wolar usi' ilimpazdı'n' 1954-ji'li' jaqlag'an «Berdaqti'n' tvorcestvosi'» degen temadag'i' monografiyasi'na tiykar boli'p xi'zmet yetti. I.Sag'i'ytovti'n' bul miynetleri Berdaq do'retiwshiligi boyi'nsha da'slepki arnawlı' ha'm sistemalı' tu'rde ali'p bari'lg'an tabi'sli' ilimiy izertlewlerden boldi' desek duri's boladı'.

Soni'n' menen birge bul jumi'slar sol waqi'tti'n', yag'ni'y 50-ji'llardı'n' ilimiy miynetlerine ta'n kemshiliklerden de azat yemes. Buni' ilim si'nshi'lari' wo'z jumi'sları'nda atap wo'tedi. Mi'sali', filologiya ilimlerinin' doktori', professor S.Axmetov, I.Sag'i'ytovti'n' «Berdaqti'n' tvorcestvosi'» monografiyasi'ndag'i' (1958) ayi'ri'm kemshiliklerdi atap ko'rsetken: «Kitapta ko'zge tu'setug'i'n belgili kemshilik woni'n' kompoziciyasi'na baylani'sli'. Avtor shayi'rđi'n' tvorcestvosi'n tematikali'q jaqtan ko'birek ali'p qarag'an. Bul bir jag'i'nan konkret bolg'ani' menen, yekinshi jag'i'nan, pikirlerdin' shashi'randi' boli'wi'na ali'p kelgen, al shayi'rđi'n' tvorcestvosi'ni'n' evolyuciyasi'n jeterli ashi'p bere almaydı'. Jumi'stag'i' «Yerkebay» poemasi' jo'ninde avtor menen kelisiw mu'mkin yemes, wo'ytkeni bul

shi'g'armani' Berdaqniki dep keltirilgen da'lilleri u'stirtin ha'm isenimsiz. Woni'n' u'stine bul shi'g'armada Berdaqqa ta'n bolg'an shayi'rli'q sheberlik, ko'rkemlik jetispeydi, al jen'il ku'лки basi'm. Bizin'she bul shi'g'arma haqqi'nda M.Nurmuxammedov penen G.Yesemuratovlardi'n' pikiri duri's dep woylawg'a boladi' (olar buni' X.Rambergennin' wo'zinin' do'retkeni dep tasti'yi'qlaydi' –A.S.)⁵ Bul jerde M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratovlardi'n' «Berdaq haqqi'nda jan'a mag'li'wmatlar» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» gazetasi', №191, 1954-ji'l) degen maqalasi' ko'zde tuti'lg'an.

Biraq usi'nday ayi'ri'm kemshiliklerine qaramastan I.Sag'i'ytovti'n' «Berdaqti'n' tvorchestvosi'» monografiyasi' 1950-ji'llardag'i' berdaqteni'w iliminde, so'z joq, salmaqli' jetiskenliklerden boldi'.

So'z yetilip ati'rg'an 50-ji'llardag'i' Berdaqti' u'yreniwidin' ja'ne bir wo'zgesheligi sonda, ilimnin' bul tarawini'n' N.Dawqaraev, Q.Ayi'mbetov, I.Sag'i'ytovtlar si'yaqli' ta'jiriyebeli a'debiyatshi'lardan basqa jas ilimpazlar da aralasa basladi'. Wolar wo'z maqalalari'nda Berdaqti'n' wo'miri ha'm do'retiwshiligine baylani'sli' ha'r qi'yli' bahali' mag'li'wmatlardi', jan'a tabi'lmalardi', pikirlerdi ja'riyaladi'. Mi'sali', M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov «Berdaq haqqi'nda jan'a mag'li'wmatlar» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» gazetasi' №91, 1954j), M.Nurmuxammedov «Предисловие» 1957j 3,8 betler, A.Arti'qkarimov «Berdaq tuwrali' an'i'z a'n'gimeler» («Sovet Qaraqalpaqstani'» №249, 1957j), «Berdaqti'n' buri'n ja'riyalanbag'an qosi'qlari' haqqi'nda qi'sqasha mag'li'wmatlar» («Sovet Qaraqalpaqstani'» №11, 1958j), «Berdaqti'n' a'wladlari'» (A.Paxratdinov penen birge «A'miwda'rya» jurnali' №4 1958j), S.Axmetov «Berdaq tuwrali' kritikali'q maqalalar ha'm wolardi'n' xarakteri» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» №183, 1954j), «Berdaqti'n' tvorchestvosi' haqqi'nda monografiya» («Советская Каракалпакия» №74, 1958j), «Темы исследование о Бердахе» (Советская Каракалпакия» №81, 1958j), «Berdaq shi'g'armalari'nda hayal-qi'zlar temasi'» («Jas Leninshi» №99, 1953j), «Berdaq ijodi haqida monografiya» («O'zbekiston madaniyati» №85, 1959j), B.Ismailov «Berdaq shayi'rini'n' dan'qi'» («Sovet Qaraqalpaqstani'» 18-dekabr 1957j), Q.Maqsatov «Berdaq ha'm folklor» («A'miwda'rya» jurnali' №1, 1958j) degen atamalarda maqalalar ja'riyalap berdaqteni'w ilimine belgili da'rejede wo'z u'leslerin qosti'. Bul maqalalar Berdaq ha'm woni'n' do'retiwshiligi haqqi'nda ilimiy da'reklerdi bayi'tti', tu'siniklerdi ken'eytti, Berdaqti'n' buri'ng'i' baspalari'nda jiberilgen qa'telerdi du'zetiwdi usi'ndi'.

Soni' da ayti'w kerek, Berdaq miyrasi'n izertlew ba'rhama bir tegis keshken joq. 50-ji'llardi'n' birinshi yari'mi'nda Berdaqti' izertlew din' geybir qarama-qarsi'li'qlar, kelispewshilikler, shayi'r miyrasi'n biykarlawg'a uri'ni'wlar ju'z berdi. Mi'sali' Q.Muratov, N.Narenov, A.Savickiy degen avtorlar milliy, ma'deniy ha'm a'debiy miyrasti'n' tu'pkilikli ma'nisin yesapqa almay woni'n' u'stine qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy ma'deniy miyrasi'ni'n' wo'zgesheliklerin jeterli u'yrenbey turi'p, milliy ma'deniy miyrasi'mi'z bolg'an «Alpami's», «Qoblan», «Ma'spatsha» da'stanlari'n, Berdaqti'n' do'retiwshiligine nigilistik (biykarlawshi'li'q) ko'zqarastan jantasi'p, wolarda u'lgi alarli'q si'patlar joq, sebebi wolarda

⁵ Axmetov С. Каракалпак әдебий критикасы хәм әдебият илиминиң тарийхынан. Нөкис, «Каракалпақстан», 1980, 94-бет

suwretlengen basli' qaharmanlar tek joqarg'i' qatlam wa'killeri dep tasti'yi'qladi'. «Bular arasi'nda A.P.Savickiydin' pikirleri ayri'qsha wo'zinin' birjaqlamali'li'g'i' ha'm tendenciya'li'g'i' menen xarakterlenedi. Wol hesh qanday tiykarsi'z tu'rde «Alpami's» eposi'n pu'tkilley xali'qqa jat epos dep tasti'yi'qladi'... Al A.Savickiy Berdaqti'n' tvorchestvosi' boyi'nsha wo'zgeshe bag'i'tti' tutti', wol ulli' shayi'rdi'n' ayri'qsha do'retiwshilik uqi'bi'na gu'manlani'p qaradi', wol shayi'rdi'n' ko'pshilik shi'g'armalari'ni'n' qoljazba nusqasi'ni'n' joqli'g'i'na su'yenip, Berdaqti'n' avtorli'g'i'n' joqqa shi'g'ari'wg'a ha'reketlenedi. Savickiydin' «Qaraqalpaq ku'ndeligi» degen ko'lemli maqalasi' Tashkentte shi'g'atug'i'n «Звезда Востока» jurnali'nda (№12, 1953j ha'm №1,2 1954j) dag'azalandi'. Uzi'nnan-uzaq maqalada avtor Berdaqti' klasik shayi'r yemes, al tvorchestvosi' wog'ada qarama-qarsi'li'qli', reakcion bag'i'ttag'i' shi'g'armalardi'n' avtorli' boldi', Berdaq kanislamizm bag'i'ti'ndag'i' diniy mistikali'q shayi'r yedi dep bahaladi'. Tilekke qarsi', Berdaqqa ta'n bolg'an demokratiya'li'q, teren' xali'qli'q ideyalardi' ko'rgisi kelmedi, woni' a'debiy tariyx'i'nan shi'g'ari'p taslawg'a umti'ldi'. Woni'n' maqalalari'ni'n' mazmuni'nan avtorli'g'i'n' jat pikirleri an'lasili'p turadi'...

A.Savickiy ha'm woni'n' menen pikirles bolg'an Bektemirov, Narenov, Muratov, Sani'chevlardi'n' «miynetlerinde» N.Dawqaraevti'n' kemshilik, qa'teliklerin kritikalaw lozungasi' asti'nda qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' ideyasi' turg'anli'g'i'n' ko'riw qi'yi'n yemes yedi⁶. Biraq bul nigilistik bag'i'ttag'i' niyeti du'ziw yemes a'debiyatshisi'maqlardi'n' Berdaqti' biykarlawg'a uri'ni'slari'na tez arada soqqi' berildi. 1954-jili' sentyabr ayi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi' ha'm tuwi'sqan respublikalar ilimpazlari'ni'n' qatnashi'wi' menen ilimiy konferenciya'lar wo'tkerildi. Wonda Berdaqti' izertlewde ju'z bergen ayi'ri'm qa'te ha'm kemshilikler qaralandi', Berdaqti' izertlewde jol-jobalar ha'm jan'a wazi'ypalar belgilendi.

Solay yetip, 1950-jillari' Berdaqti'n' miyraslari'n' jiy'law, basi'p shi'g'ari'w ha'm u'yreniw boyi'nsha jan'a ilimiy ku'shler kelip qosildi'. Bul jillarda Berdaqti' u'yreniw boyi'nsha jan'a mag'li'wmatlar da'rekler qosildi', bazi' bir teoriya'li'q pikirler payda boldi'. Na'tiyjede 50-jillari' berdaqtan'w ilimi toli'q qa'liplesti ha'm jan'asha rawajlani'wg'a bag'dar aldi' dep ayti'wg'a boladi'.

⁶ Ахметов С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебият илиминин тарийхынан. Нөкис «Қарақалпақстан», 1980, 89-90 бетлер

1.2. 1960-80 ji'illarda Berdaqti'n' izertleniwi

Bul ji'illarda Berdaqti'n' shi'g'armalari'n jan'adan izlestiriv, jan'a ekspediciyalar sho'lkemlestiriv, Berdaq toplamlari'n jan'a tabi'lmalar menen toli'qti'ri'w, wolardi' baspadan shi'g'ari'w dawam yettirildi. yegerde bul is 1930-ji'llari' tan'nan baslang'an bolsa, 60-ji'llari' berdaqtani'w ilim si'pati'nda qa'liplesken, belgili bir jolg'a tu'sken, ma'lim da'rejede izertlew, toplaw, basi'p shi'g'ari'w da'stu'rlerine iye qaraqalpaq filologiyasi'ni'n' bir tarawi'na aylandi'. Berdaqti'n' ayi'ri'm shi'g'armalari'na, soni'n' ishinde da'stan janri'ndag'i' shi'g'armalari'na xali'qti'n' qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' artqani'n «Aqmaq patsha» (No'kis 1968j), «Ernazar biy» (No'kis 1969j), da'stanlari'ni'n' wo'z aldi'na kitapshalar tu'rinde basi'p shi'g'ari'lg'ani'nan ha'm wolardi'n' tez tarqali'wi'nan ko'riwge boladi'. Bunnan son' Berdaqti'n' toplamlari' 1977-ji'li' 150 ji'lli'q, 1987-ji'li' 160 ji'lli'q yubileylerine baylani'sli' No'kiste basi'p shi'g'ari'ldi'. Bul baspalarda aldi'n'g'i'lari'na qarag'anda bir qatar tekstologiyali'q islewlerdi, da'reklik ani'qlawlardi', tu'sindirime so'zliklerdi ko'riwge boladi'. Mi'sali', I.Sag'i'yto'v, A.Karimov, A.Murtazaevlar baspag'a tayarlag'an 1987-ji'lg'i' baspasi'nda shayi'r'di'n' shi'g'armalari' mu'mkin bolg'an izertlewler tiykari'nda xronologiyali'q ta'rtpite jaylasti'ri'lg'an. Toplamni'n' basi'na A.Murtazaevti'n' Berdaq haqqi'nda ko'lemli maqalasi', son'i'na ayi'ri'm shi'g'armalardi'n' qashan jazi'p ali'ng'anli'g'i', qoljazba ko'shirmeleri, baspada shi'g'i'wi' haqqi'nda A.Karimov ta'repinen tariyx'i'y-filologiyali'q mag'li'wmatlar berilgen. Bul tek kitap woqi'wshi'lar ushi'n g'ana yemes, wol studentler, Berdaq do'retiwshiligin u'yreniwshi ilimiy xizmetkerler ushi'n da paydali' boli'p yesaplanadi'. Berdaq shi'g'armalari'ni'n' bunday boli'p basi'li'wi' qaraqalpaq izertlewshilerinin', filologlari'ni'n' klasikali'q miyraslarg'a ilimiy qatnas jasaw, toplan du'ziw ha'm basi'p shi'g'ari'w ma'deniyati'ni'n', ta'jiriybesinin' wo'skeninen da'rek beredi.

So'z boli'p ati'rg'an da'wirde Berdaq shi'g'armalari' tuwi'sqan tu'rkiy xali'qlar tillerinde, sonday-aq, rus tilinde bir neshe ma'rtebe kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Berdaq toplami' da'slepki ma'rtebe rus tiline awdari'li'p Tashkentte 1957-ji'li' shi'qti'. (Бердах избранное. Ташкент. изд (УзССР, 1951). Usi' ji'li' wol «Tanlangan asarlar» degen atamada wo'zbek tiline awdari'li'p 1951-ji'li' Tashkentte «Uzdavnashr» baspasi'nda jari'q ko'rdi. Son'i'nan Berdaq shi'g'armalari' rus ha'm wo'zbek tillerinde bir neshe ma'rtebe jari'q ko'rdi (Бердах избранное. Ташкент. Гос.издхуд.лит, 1958; Бердах избранное, ККГосизд. 1958, Бердах. Избранная лирика. Нукус изд. «Каракалпакстан» 1977; Бердах. Избранные стихотворения и поэмы. Ташкент. Издательстволитературы и искусства им. Г.Гуляма 1977; Бердах. Избранная лирика. Ташкент. Изд ИК компартии Узбекистана, 1984; Бердах. Царь самодур. Поэма Нукус, изд «Каракалпакстан» 1985; Berdaq. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti. 1968; Berdaq. Saylanma Toshkent. G'.Gulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti. 1978; Berdaq sheriya'tidan. O`zb Kompartiyasi Markaziy komitetining nashriyoti, Toshkent, 1983)

Bul toplamlardan' rus tilindegi baspalari'n belgili awdarmashi' Naum Grebenev, al wo'zbek tilindegi baspalari'n belgili awdarmashi', Wo'zbekstan xali'q shayi'ri' Mir Temir islegen. Bul awdarmashi'lar rus ha'm wo'zbek woqi'wshi'lari'n Berdaq shi'g'armalari' menen

ken'nen tani'sti'ri'wda, Berdaqti' awdarma joli' menen ken'nen xali'qqa u'git-na'siyat yetiwde ko'p xi'zmetler yetti.

So'z boli'p ati'rg'an 1960-80 ji'llari' Berdaqti'n' alti'n miyrasi' basqa xali'qlar woqi'wshi'lari'ni'n' da qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n' woyatti' ha'm wol tuwi'sqan tu'rkmen, qazaq, qi'rg'i'z tillerine de awdari'ldi'. Berdaq shi'g'armalari'ni'n' toplami' tu'rkmen shayi'ri' K.Seyidmi'radovti'n' awdarmasi'nda 1960-ji'li' tu'rkmen tilinde (Berdaq Saylanan aserlar. Ashgabat, Turkmen Dovlet neshriyati, 1960), qazaq aqi'ni' A.Axmetovti'n' awdarmasi'nda 1973-ji'li' qazaq tilinde (Berdaq. A'miwda'rya a'wenderi. Tan'damali'. Almati', «Jazushi'», 1973), son'i'nan 1985-ji'li' qi'rg'i'z tilinde (Berdaq. Wo'mir ji'rlari'. Frunza, «Qi'rg'i'zstan», 1985) basi'li'p shi'qti'. Bul awdarmalar tuwi'sqan tu'rkmen, qazaq, qi'rg'i'z xali'qlari'n' qaraqalpaq xalqi'ni'n' ulli' shayi'ri' Berdaqti'n' hasi'l miyrasi' menen tani'sti'ri'wda, woni' u'git-na'siyat yetiwde u'lken xi'zmet yetti. Berdaqti' usi'nday awdarma joli' menen u'git-na'siyat yetiwdin' na'tiyjesinde 1977-ji'li' woni'n' 150-ji'lli'q yubileyine worta Aziya respublikasi'nan, sonday-aq, Rossiya federaciyasi'nan itibarli' delegaciyalar keldi ha'm yubileydi wo'tkeriwge belsene qatnasti'. Delegaciyalardi'n' ishinde belgili shayi'rlar, awdarmashi'lar, ma'mleketlik ha'm ja'miyetlik g'ayratkerler, ko'rkem-o'ner xi'zmetkerleri bar yedi. Solardi'n' ishinde a'sirese, bul saltanatli' yubileyge du'nya ju'zine belgili qi'rg'i'z jazi'wshi'si' Shi'n'g'i's Aytmatovti'n' qatnasi'wi' ha'm Berdaq haqqi'nda shi'g'i'p so'ylewi u'lken tariyxi'y, ma'deniya waqi'ya boldi'. Wol ulli' qaraqalpaq shayi'ri' Berdaqqa to'mendegishe baha bergen yedi: «Berdaq tvorchestvosi' tek qaraqalpaq a'debiyati'nda g'ana yemes, ba'lkim bizin' ko'p milletli Watani'mi'z tariyxi'nda u'lken wori'n iyeleydi. Woni'n' demokratiyali'q ideyalari' xali'q dani'shpanlari' arasi'nan wo'sip jetisken...

Qi'rg'i'zdi'n' Alatawi'ni'n' shoqqi'lari' ko'p. Wolardi'n' birewleri biyik bolsa, birewleri wonnan da biyik, xalqi'mi'usi' ba'lent shoqqi'lardi' «tug' shoqqi'», yag'ni'y «Tuw shoqqi'si'» dep ataydi'. Berdaq ta ko'p milletli tuwi'sqan a'debiyati'ni'n' tuw shoqqi'si'ni'n' biri»⁷. Ulli' jazi'wshi'ni'n' Berdaq haqqi'nda ayti'lg'an ju'rek so'zleri shayi'rdi'n' ulli'li'g'i'n' ja'ne bir ma'rtebe tasti'yi'qladi', zamanaslari'mi'zdi'n' wog'an degen hu'rmetin, qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n' artti'rди'. Berdaqqa degen xali'qti'n' usi'nday hu'rmeti ha'm qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'ni'n' belgisi retinde yubiley mu'na'sibeti menen Qaraqalpaqstanni'n' paytaxti' No'kis qalasi'nda 1977-ji'li' ulli' shayi'rди'n' sawlatli' mu'sin yesteligi qoyi'ldi'. Usi' ji'li' «Berdaq haqqi'nda so'z» degen temada qi'sqa metrajli' ilimiy ko'pshilik janrda kinofilm do'retildi ha'm respublikami'z kinoteatrlari'nda ko'rsetildi.

A'lbette, Berdaqti' u'yreniwdin', woni'n' miyrasi'n' jan'a materiallar menen toli'qti'ri'wdi'n' yen' na'tiyjeli ilajlari'ni'n' biri bul xali'q arasi'na tariyxi'y, a'debiy, lingvistikali'q bag'darlardag'i' ekspediciyalar menen bari'p materiallar toplaw boli'p tabi'ladi'. Usi'nday ekspediciyalar 1955-ji'li' Qon'i'rat, Shomanay rayonlari'nda, 1956-ji'li' M.Nurmuxammedovti'n' basshi'li'g'i'nda Moynaq, Qon'i'rat, Shomanay rayonlari'nda wo'tkerildi⁸. 1962-ji'li' Taxtakopi'r ha'm Moynaq rayonlari'na ekspediciya sho'lkemlestiriledi.

⁷ Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1987. 10-бет. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар.

⁸ Каримов А. Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге. (Бердақ ҳаққында сөз. 104-бет)

Ekspediciya qatnashi'wshi'lari' Berdaqti'n' wo'miri, do'retiwshiligi boyi'nsha jan'a materiallar toplaydi'. Wolardi'n' na'tiyjeleri «A'miwda'rya» jurnali'nda, «Sovet Qaraqalpaqstani'» gazetasi'nda ja'riyalanadi', tiykarg'i' materiallar Wo'zbekstan Respublikasi' Akademiyasi' Qaraqalpaqstan filiali'ni'n' qoljazbalar fondi'na tapsi'ri'ladi'. Izrtlewshiler jan'a materiallar u'stinde islewge mu'mkinshilikler aladi'.

1972-jil' jan'a ekspediciya sho'lkemlestirip, belgili filolog ali'mlar N.Japaqov ha'm H.Hamidovlar Berdaq miyrasi' boyi'nsha barlaw, izrtlew jumi'slari'n ju'rgizdi. Wolar xali'q arasi'ndag'i' yeski miyraslar'ga i'qlasli', puqta adamlardi'n u'y kitapxanalari'nan Berdaqti'n «Shejire» ha'm «Xorezm» da'stanlari'ni'n' toli'g'i'raq ko'shirmelerin tabi'wg'a yerisedi. Sunday-aq diniy mazmundag'i' ha'm ha'r qi'yli' temalardag'i' arab, parsii', yeski turkiiy tillerinde jazil'gan kitaplardi' tabadi'. Usi' qanigeler bul qoljazba kitaplarg'a da'slepki tekstologiyali'q, lingvistikali'q islewler berip wolardi' ilimiy aylanis'ga tu'siredi.⁹ Ekspediciyani'n' na'tiyjeleri ha'm juwmaqlari' boyi'nsha baspa so'zde bir qatar maqalalar ja'riyalaydi', Berdaq haqqi'nda izrtlewler son'g'i'li'qta wolardi'n ayi'rim monografiyalari'nda sa'wlelenedi.¹⁰ Bul islengen ilajlar, jumi'slar berdaqtani'w ilimine qosil'gan salmaqli' u'lesler bolip qala beredi.

1960-80-jillari' Berdaq do'retiwshiligine arnawli' izrtlew boyi'nsha da bir qatar jumi'slar islendi. Yeger de Berdaq do'retiwshiligi buri'n 1930-50-jillari' tiykari'nan tek a'debiiy miyras aspektinde tariyxiiy- filologiyali'q usili'nda izrtlengen bolsa, so'z bolip wotir'gan 1960-80-jillardag'i' ilimni'n ha'r qi'yli' tarawlari'nda ha'm aspektlerinde u'yrenile basladi'. Misali', izrtlewshi M.Tilewmuratov Berdaq miyrasi'n tariyx ilimi aspektinde qarap, «Произведения, Бердаха как источник по истории Каракалпаков»(1967) degen temada tariyx ilimlerinin kandidati' degen ilimiy da'rejeni ali'w ushi'n dissertaciya jaqladi'. K.Xudaybergenov «Этические воззрения каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» (1967) ha'm «Общественно политические и философских взгляды каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» (1975) «Мировоззрение Бердаха» (1987) degen filosofiyali'q temalarda monografiyalar ja'riyaladi'.

Filosof S.Seytimbetov «Антиклерикализм и свободомыслие каракалпакских мыслителей второй половины XIX и начала XX веков»(1971) degen filosofiyali'q temada kandidatli'q dissertaciya jaqladi'. Bul dissertaciyalar menen monografiyada wo'tmish ma'deniyati' menen filosofiyasi'ni'n' XIX a'sir qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n' poeziyasi'nda qalay sa'wleleniwini qarasti'radi'. Bul miynetler sovet da'wirini'n qatal ideologiyasi' ta'sirinde jazil'ganli'q qan wolarda klasikalii'q miyraslardi' ja'miyetlik, filosofiyali'q bahalawda ayi'rim wori'nlarda bir jaqlama jantasi'wlar bayqaladi'. Ma'selen, Berdaqti' diniy aqi'ydalarg'a qarsi'

⁹ Хамидов.Х. Рукописное наследие Бердаха. Нукус, «Билим», 1995, стр.5.

¹⁰ Жапақов.Н, Хамидов.Х. Бердақ шығармаларының қолжазбасы.»Әмиўдәръя» ,1972, №8, 54-56-бетлер; Жапақов.Н. Әдебиятымыз ҳаққында ўойлар. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, 1974, 177-184 бетлер; Хамидов.Бердақтың жаңа қосықлары «Совет Қарақалпақстаны» 1974, 31-декабрь; Бердақтың «Шежире» шығармасының нұсқалары. «Әмиўдәръя» 1977, №5, 87-63-бетлер; Ески қарақалпақ тилинің жазба йестеликтери. Нөкис,1985, 72-86-бетлер х.б. мийнетлер.

qoyi`w, jaqsi` patsha ideyali`nan wo`tip revolciyali`q gu`reske shaqi`ri`w ideyalari`n sa`wlelendirgen dep yesaplaw, bul miynetlerde seziledi.

Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda pedagogikali`q ko`zqaraslardi`n` sa`wleleniwi ma`selesi boyi`nsha pedagog-ali`m Wo`.A`lewov kandidatli`q dissertaciya jazdi` ha`m jaqlap shi`qti`. (У.Алеуов. Педагогические взгляды Бердаха. Кандидатская диссертация, Ташкент, 1974).

Usi` ji`llarda filologiya iliminde de Berdaq do`retiwshigi boyi`nsha arnawli` dissertaciyalı`q jumi`slar islendi. Til biliminin` qa`nigesı D.Saytov «Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX веков . (Ислен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза) degen temada 1971- ji`li` Alma-ata qalasi`nda kandidatli`q dissertaciya qorg`adi`. Dissertaciyanı`n` ma`lim bir bo`limi Berdaq po`eziyasi`ni`n` tili ma`selesine bag`i`shlang`an.

A`debiyatshi` Aydar Murtazaev Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» da`stani` boyi`nsha arnawli` izertlew jumi`si`n ju`rgizip, da`stanni`n` buri`n islenbegen janrlı`q, syujetlik ha`m ko`rkemlik wo`zgesheliklerin ashi`p berdi. (Муртазаев А. дастан «Ахмак патша»- «Царь-самодур Бердаха» Канд. Дисс.). Usi` dissertaciyanı`n` tiykari`nda wol son`i`nan monografiya jazdi` ha`m baspadan shi`g`ardi`. (Murtazaev.A. Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» poemasi`. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1979).

Berdaq poeziyasi` ha`m wo`mirine arnalg`an kandidatli`q dissertaciyalardi`n` biri wo`zbek a`debiyatshi`si` В.Қурбанбаевqa tiyisli (Қурбанбаев.Б Творчество Бердаха. Канд.Дисс. Ташкент.1977) «Berdaq –qaraqalpaq xalqi`ni`ni`n` ulli` shayi`ri`» (No`kis, 1979) kitapshalari`n atap wo`tsek boladi`. Wolarda Berdaqta xali`q turmi`si`n, tariyxı`n qalay sa`wlelendirgeni tekstlik analizler tiykari`nda ko`rsetken. «Xali`q ushi`n» «Jaqsi`raq» «Sali`q», «Jaz kelerme» si`yaqli` qosı`qlari` menen qatar «Shejire», «Amangeldi», «Ernazar biy», «Aydos baba», «Aqmaq patsha» poemalari`n socialli`q, tariyxı`y, filosofiyali`q ko`zqaraslardan tallaydi`, belgili juwmaqlar isleydi.

A`debiyatshi` Aydar Murtazaev pu`tkil wo`mirin derlik Berdaqti` arnawli` izertlegen pidayi` qa`nigelerden bolı`p tabı`ladi`. Wol ilimiy joli`n 60-ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi tuwralı` maqalalardan baslaydi`. 1967-ji`li` «Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» degen kandidatli`q, 1994-ji`li` «Berdaqti`n` sheberligi» degen temada doktorli`q dissertaciya jaqladi`. Kandidatli`q dissertaciya materialları` tiykari`nda, 1979-ji`li` «Berdaqti`n` Aqmaq patsha poemasi`» degen temada monografiya jazdi` ha`m baspadan shi`g`ardi`. Monografiyada Aqmaq patsha shi`g`armasi` janrlı`q, tematikalı`q, syujetlik ha`m kompoziciyalı`q ko`zqaraslardan ken` tu`rde tallang`an. Aydar Murtazaevti`n` ayi`ri`m maqalalari` aradan ko`p ji`llar wo`tse de, ko`tergen ma`selesinin` wo`tkirligi, wolardi`n` ilimiy sheshimi, uli`wma ilimiy qunli`li`g`i` menen ha`zir de a`hmiyetli dep atawg`a boladi`. Mi`sali`, woni`n` «Klassikalı`q do`retpelerdin` avtorli`g`i` haqqi`nda» (A`miwda`r`ya, 1981, №9, 117-122-betler) «Klasikami`zdi`n` biyik shi`n`i`» («Berdaq tan`lamali` shi`g`armalari`» degen kitapta. No`kis, 1987, 5-52-betler) «Klasikalı`q do`retpelerdin` avtorli`g`i` ha`m Aqmaq patsha janrlı`q wo`zgesheligi haqqi`nda» («Berdaq haqqi`nda so`z» maqalalar toplami`nda. No`kis, 1987, 116-145-betler) maqalalari` joqari`da keltirilgen ilimiy si`patlarg`a iye.

1970-80-ji`llari` qaraqalpaq klasikalı`q a`debiyatı`nda soni`n` ishinde Berdaq do`retiwshiliginde ko`rkem metod ma`selesine di`qqat berile baslaydi`. Bul ma`sele boyi`nsha bir

qatar monografiyalar payda boldi. Belgili a`debiyatshi Nawri`z Japaqov wo`zinin` bir qatar monografiyalıq jumislari`nda Berdaq ma`sesine ken`nen toqtap, woni`n` ma`lim bir ta`replerin ashi`wg`a yerisedi. Mi`sali, «Revoluciyag`a shekemgi qaraqalpaq a`debiyatı`nda» (No`kis, 1972) klasik shayi`rlardi`n` do`retiwshiliginde realizm ma`sesin qozg`ap, woni`n` tiykarg`i bo`legin Berdaq shi`g`armalari`nda realistlik su`wretlew metodi`ni`n` qollani`wi`n ilimiy sa`wlelendiredi. Bul Berdaq do`retiwshiliginin` metodi`n` ani`qlawda da`slepki qa`demlerden boldi.

A`debiyatshi Qoni`sbay Kamalov qaraqalpaq a`debiyatı`nda realizm metodi`ni`n` payda bolıw, qa`liplesiw jollari`n` monografiyalıq jobada izertledi, XIX a`sir klasik shayi`rlar do`retiwshiligi mi`sali`nda realizmnin` milliy a`debiyattag`i`n` tami`rlari`n` ashi`p berdi. Wol temadag`i` izertlew din` belgili bir bo`legin Berdaq do`retiwshiliginde realizm metodi`ni`n` qollani`wi`na bag`i`shladi. Bul klasik shayi`rlar do`retiwshiliginde realizmnin` qollani`wi` boyi`nsha islengen arnawli` jumislardi`n` biri yedi. (Kamalov.Q. Qaraqalpaq a`debiyatı`nda ko`rkem metodi`n` evolyuciyasi. Monografiyasi. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1988, 81-120-betler)

Filologiya ilimlerinin` doktori, professor A.Paxratdinov Berdaqta`ni`w ilimine a`dewir u`les gosti` ha`m Berdaq do`retiwshiliginin` sharshamaytug`i`n` u`git-na`siyatshi`si` boldi. Berdaqti`n` wo`miri, do`retiwshiligi, woni`n` miyrasları`n` ani`qlaw ma`seleleri ha`m wolardi` u`yreniw tariyxı` boyi`nsha wol ko`plegen maqalalar, kitapshalar, monografiyalıq jumislar jazdi` ha`m baspaso`zde ja`riyaladi. Wolardan «Qaraqalpaq Shejiresi» kitapshasi` (1984) Berdaqti`n` «Shejire» da`stanı`n` wo`z aldi`na u`yreniwge bag`i`shlang`an. Al, «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanlıq shi`g`armalari`» monografiyasi`» (No`kis,1987) «Shejire», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Amangeldi», «Aqmaq patsha»da`stanları`ni`n` qoljazbalar xali`q awzi`ndag`i` variantları, ha`r qi`yli` ji`llardag`i` baspalari`n` tuwralı so`z yetedi. Monografiya avtorı Berdaq miyrasi` boyi`nsha ayi`ri`m talasli` ma`selelerge wo`zinin` mu`na`sebetin bildiredi. Mi`sali, wol «Aydos biy», «Xorezm», «Erkebay» da`stanları`n` geypara avtorları`n` (M.Nurmuxammedov, G.Esemuratov, K.Xudaybergenov) Berdaqti`n` qa`lemine tiyisli yemes degen pikirlerine qosi`lmaydi` ha`m bul shi`g`armalardi`n` avtorı Berdaq dep yesaplaydi, bul boyi`nsha wo`zinin` da`lillerin keltiredi. A.Paxratdinovti`n` bul kitabı Berdaqti`n` epikalıq janrdag`i` shi`g`armaları`n` woni`n` uli`wma do`retiwshiliginen bo`lip ali`p ayi`ri`m izertlew din` da`slepki ta`jiriybesi boldi.

Usi` avtor di`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`ynali`w, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxı`nan» (No`kis,1990) degen monografiyasi` berdaqta`ni`w iliminde yerisilgen barlıq jetiskenliklerdi sistemalasti`ri`p usi` ilimnin` payda bolg`an waqti`nan baslap, qa`liplesiw, rawajlanıw (1970-80- jj) da`wirine shekemgi tariyxı`nan du`zgen. Avtor Berdaqti`n` basqa tillerge awdari`li`w, basqa respublikalar ilimpazları`n` ta`reninen izertleniw jag`dayları`n` da sa`wlelendiredi, bir qatar tekstologiyalıq jumislar ju`rgiziwge ha`reket yetedi. Kitapti`n` son`i`nda Berdaq shi`g`armaları`ni`n` Qaraqalpaqstan Respublikası`nda ha`m basqa respublikalarda basi`p shi`g`ari`li`wi` haqqi`nda bibliografiyalıq mag`li`wmatlar berilgen. Sunday-aq, bul Berdaq do`retiwshiligini izertlew boyi`nsha monografiyalıq, dissertaciyalıq jumislar, ilimiy wo`cherkler (broshyuralar), ilimiy toplamlar, maqalalar haqqi`nda mu`mkin

bolg`ani`nsha toli`q bibliografiyalıq mag`li`wmatlar menen ta`miyinlengen. Solay yetip, A.Paxratdinovti`n` «Berdaq shayı`r tvorchestvosı`ni`n` jı`ynalı`w, basi`p shı`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxı`nan» kitabı` berdaqtanı`w iliminin` tariyxı`n arawlı` izertlegen ha`m wonı`n` izbe-iz evloyuciyalıq rawajlanı`wı`n sa`wlelendiretug`i`n da`slepki monografiyalıq jumı`s boldı`. Wonı`n` ilimiy aylanı`sqa tu`siwi Berdaq do`retiwshiliginin` tu`rli ma`seleleri menen shug`i`llanı`wshi` ilimiy xı`zmetkerler, aspirantlar, magistrantlar ha`m studentler ushi`n mag`li`wmatlar da`regi, ma`lim da`rejede qollanba xı`zmetin atqarı`p kiyatı`r.

Berdaqtanı`w ilimindegi bunday jetiskenlikler joqarı` woqı`w worı`nları`nda «Berdaqtanı`w» degen arawlı` kursti`n` ashi`li`wi`na tiykar bolı`p xı`zmet yetti. Ha`zirgi waqı`tta Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinin` qaraqalpaq filologiyası` fakultetinde, No`kis pedagogikalıq instituti`ni`n` Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı` fakultetinde arawlı` berdaqtanı`w pa`ni wo`tilmekte. Filologiya iliminin` doktori, professor A.Paxratdinovti`n` pikirinshe berdaqtanı`w kursı` arawlı` pa`n si`patı`nda Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde Qaraqalpaq filologiyası` fakultetinde 1978-jı`lı sho`lkemlestirgen.¹¹

Usı` waqı`ttan berli berdaqtanı`w Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde ha`m son`i`nan No`kis pedagogikalıq instituti`nda arawlı` pa`n si`patı`nda woqı`ti`li`p kelmekte.

Bul ilimiy sholi`wdi`n` na`tiyjeleri boyı`nsha to`mendegishe juwmaqlarg`a keliwi mu`kin:

-Berdaqtanı`w ilimi qaraqalpaq a`debiyattanı`w ilimi menen birge payda boldı` ha`m qa`liplesti. Bul process XX a`sirdin` birinshi yarı`mı`na tuwra keledi.

-Berdaqtanı`w wo`zinin` qa`liplesiw bari`si`nda tariyxı`y –filologiyalıq izertlew, yag`ni`y a`debiy miyraslar aspektinde ali`p bari`ldi`. Izertlew jumı`sları` Berdaq miyrası`n jı`ynaw, basi`p shı`g`ari`li`w ha`m wolardı` ilimiy aylanı`sqa tu`siriw bag`darı`nda ali`p bari`ldi`.

-1930-80-jı`llarda Berdaq miyrası`n jı`ynaw ha`m izertlew boyı`nsha da`slepki qa`nigeler wo`sip shı`g`adi`: N.Da`wqaraev, I.Sag`itov, Q.Ayi`mbetov, S.Ma`wlenov, Sh.Xojaniyazov h.b

-1960-80-jı`llarda berdaqtanı`w boyı`nsha monografiyalıq jumı`slar payda boladı`.(I.Sag`itovti`n`, Q.Kamalovti`n` miynetleri).

-Usı` jı`lları` Berdaq do`retiwshiligi tiykarı`nda ha`r qi`yli` aspektlerde dissertaciylar qorg`aladı`. (A.Murtazaevti`n`, M.Tilewmuratovti`n`, S.Seytimbetovti`n`, Wo`.A`lewovti`n`, B.Qurbanbaevti`n` kandidatlıq dissertaciyları`)

-1977-jı`lı Berdaqti`n` 150-jı`lli`q, 1987-jı`lı 160-jı`lli`q saltanatlı` yubileyi No`kiste wo`tkeriledi.

-Berdaqti`n` shı`g`armaları` rus, wo`zbek, tu`rkmen, qazaq, qi`rg`i`z tillerine awdarı`li`p kitap bolı`p baspadan shı`g`adi`.

-Berdaqtanı`w iliminde bir qatar talaslı` pikirler payda boladı`. Mi`sali`, Berdaqti`n` ayı`rı`m shı`g`armalarg`a avtorlıg`i`, tekstologiyalıq analizler boyı`nsha tartı`slı` pikirler ju`zege keledi.

¹¹ Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хэм изертлениў тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 176-бет.

YEKINSHI BAP

G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaq miyrasi`ni`n` izertleniw bag`darlari` (1990-ji`llar)

2.1 1990-ji`llari`ndag`i` tariyx`iy, siyasiy- ja`miyetlik wo`zgerisler ha`m Berdaqti` izertlewdin` jan`a talaplari`

XX a`sirdin` aqiri`nda Wo`zbekstan Respublikasi` buri`ng`i` Sovetler awqami`nan bo`linip shi`g`i`p wo`z g`a`rezsizligine yeristi. Turmi`sti`n` barli`q tarawlari`nda derlik tu`pkilikli wo`zgerisler boldi`. Ekonomikada, siyasatta, ideologiyada buri`ng`i` ta`rtipler, tu`sinikler wo`zgerislerge ushi`radi`. Sebebi, wolar jan`a reformalar talaplari`na juwap bere almaytug`i`n yedi. Soni`n` ishinde wo`tmish tariyx`ina, ruwx`iy qa`diriyatlari`na jan`a zaman, jan`a talaplar da`rejesinde jantasi`w talap yetiledi. Usi`g`an baylani`sli` buri`ng`i` ma`deniy qa`diriyatlardi` jan`adan qarap shi`g`i`w, jan`adan bahalaw za`ru`rlikleri tuwi`ldi`. Ekonomikada ha`m ruwx`iy turmi`stag`i` jan`a reformalar ha`zirgi zaman talabi`na i`layi`q jan`a ideologiyani` ju`zege keltirdi. Bunday jan`a ideologiya jan`a ja`miyetke za`ru`r boldi`. Sebebi, Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` Prezidenti I.A.Karimov aytqani`nday «O`zining hayotini, oldiga qo`ygan maqsadlarini aniq tasavvur qila oladigan, o`z kelajagi haqida qayg`uradigan millat hech bir davrda milliy g`oya va milliy mafkurasiz yashamagan va yashay olmaydi. Mafkura bo`lmasa, har qaysi davlat va jamiyat, qalaversa, har qaysi inson o`z yo`lini yo`qatish muqarrar...

Milliy g`oya va istiqlol mafkurasini ko`pmillatli O`zbekiston xalqining ezgu g`oya- ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot barpo etish yo`lidagi asriy orzu- intilishlari, hayotini idealarni o`ziga aks ettiradi.»¹²

Milliy ideologiyani`n` tiykarg`i` maqseti ha`m wazi`ypalari` tuwrali` ayta kelip, Prezidentimiz Islam Karimov wolarg`a to`mendegishe ani`qlama beredi: «Xalqin buyuk kelajak va ulug`bor maqsadlarini birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat`iy nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas`ulyat sezib yashashga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an`analarimizga munosib bo`lishiga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da`vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish-milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir».¹³

Demek, demokratiyal`iq ha`m gumanistik ideyalar menen suwg`ari`lg`an wo`tmish ma`deniyati` ha`m a`debiyati` kamil insnlardi` ta`rbiyalawg`a xi`zmet yetiwi tiyis. Bul a`debiyati`n` aldi`n`g`i` ideyalari` ma`mleketimizdin` ha`r bir puqarasi`ni`n` qa`lbine ana Watani`mi`zg`a muhabbat sezimlerin, yerkinlik, g`a`rezsizlik ideyalari`na sadi`qli`q, adamlar arasi`nda wo`z ara hu`rmet, xali`qlar arasi`nda wo`z ara tati`wli`q, si`ylasi`q awi`zбирshilik sezimlerin ta`rbiyalay aladi`. XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` klasigi Berdaq wo`z

¹² Каримов.И. Сўз боши. Миллий истиқлол ғояси: асасий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001, 5-6-бб.

¹³ Каримов.И. Сўз боши. Миллий истиқлол ғояси. 7-бет.

shìg`armalari`nda joqari`da yeslep wo`tilgen aldi`n`g`i` ideyalardi` ken` sa`wlelendirgen ha`m wolar adamlar ju`reginde jaqsi`li`q miyrim-sha`pa`a`t sezimlerin, gumanistlik ideyalardi` ta`rbiyalaw ku`shine iye. Usi`nday qa`siyetlerine bola Berdaq do`retiwshiligi uli`wma bilim beriw, worta arnawli` ha`m joqari` woqi`w wori`nlari`nda woqi`w bag`darlamalari`na kirgizilgen. Woni`n` lirikali`q toplamlari`, epikali`q shìg`armalari` qayta-qayta basi`p shìg`ari`lg`an, basqa tillerge awdari`lg`an ha`m basi`p shìg`ari`lg`an. Woni`n` do`retiwshiligi g`a`rezsizlik ji`llari`na shekem ha`r qi`yli` basqi`shlarda, ha`r qi`yli` aspektlerde u`yrenildi. Wol tiykari`nan 1930-50-ji`llarda tiykari`nan a`debiy miyras bag`dari`nda tariyxìy- filologiyali`q aspekte u`yrenildi.

1960-80-ji`llarda Berdaq boyi`nsha arnawli` dissertaciyalìq ha`m monografiyalìq jumì`slar islendi, ku`ta` ko`p maqalalar jazi`ldi`. Berdaqti` izertlewde jan`a bag`darlar payda boldi`, yubileyler, ilimiy ha`m a`meley konferenciyalar wo`tkerildi, arnawli` ekspediciya jumì`slari` ali`p bari`ldi`. Na`tiyjede qaraqalpaq filologiyasi`ni`n` qurami`nda berdaqtanìw ilimi payda boldi` ha`m qa`liplesti. Bul haqqi`nda bizin` magistrlik dissertacijami`zdi`n` birinshi babil`nda toli`q mag`li`wmatlar berildi.

Soni` da ayti`w kerek sovet da`wirinde qaraqalpaq a`debiyattani`w iliminde, soni`n` ishinde berdaqtanìwda bir qatar kelispewshilikler, kemshilikler bar yedi. Wolardi`n` tiykargi` ko`pshiligi Sovet da`wirinde u`stemlik yetken bir jaqlama kommunistlik ideologiyani`n` ku`shli zorli`qshi`li`q ta`sirinen boldi`. Bul da`wirde ko`rkem a`debiyat ha`m a`debiyattani`w ilimi qatan` ideologiyali`q sheklewler ha`m partiyali`q nuqsawlar, ko`rsetpeler, bag`darlawlar tiykari`nda rawajlandi`. Kommunistlik ideologiyani`n` tiykargi` mazmuni`, ku`shi ja`miyetlik ta`siri bir pu`tin ja`miyetti socialli`q klaslarg`a, qatlamlarg`a bo`liw ha`m wolar arasi`ndag`i` qarama- qarsi`li`qti` mawasi`z gu`resti ja`miyetti revolyuciyali`q awdari`spaqlar jasawdi` u`git-na`siyat yetiwden ibarat yedi. Ko`rkem a`debiyattan usi`nday revolyuciyali`q ideyalardi` sa`wlelendiriw talap yetiledi. Wo`tmish a`debiyati`nan da usi`nday revolyuciyali`q ideyalar, socialli`q qarama-qarsi`li`qlar izlenedi. Berdaq miyrasi`nan da usi`nday ideyalar izlendi ha`m a`debiyattani`w iliminde Berdaq shìg`armalari` usi` kommunistlik ideologiyani`n` tayar qa`lbine sali`p analiz yetiledi. Ma`selen, izertlewshiler I.Sag`itov, M.Nurmuxammedov, Ka`rimbay Xudaybergenovlar wo`z do`retpelerinde sol da`wirdin` talaplari`na muwapi`q Berdaqti`n` bir qatar socialli`q temadag`i` qosìqlari`na tiykarlani`p («Sali`q», «Jaz kelerme», «Bi`yi`l», «Jaqsìraq», «Qaramas»h.t.b.) woni` klasikalìq qarama-qarsi`li`qti` wolar arasi`ndag`i` gu`resti bilgen, sana-sezimdi iyelegen, revolyuciyali`q ideyalardi` sa`wlelendirgen dep yesapladi` ha`m revolyucioner- demokrat shayi`r dep atadi`. Al, ayi`ri`m izertlewshiler shayi`rdi`n` geypara qosìqlari`nda din iyelerine ha`m xi`zmetlerine kritikali`q ko`zqaraslardi` sa`wlelendirgenine qarap, woni` ateistlik ideyalardi` wo`zinshe sa`wlelendirgen dep tapti`.¹⁴ Bunday ko`zqaraslardi`n` Berdaq jasag`an zamanni`n` tariyxìy kontekstinen aji`ralg`an halda

¹⁴ Базарбаев. Ж. Бердақтың атеистлик ойлары. «Эмиўдэрья», №5, 1966; Базарбаев. Ж. Бердақ өз заманының атеисти. «Совет Қарақлапақстаны», 23-апрель, 1966; Сейтимбетов. С. Антиклерикамизм исвободамыслие каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков. Автореферат на сонск. Ученей сте канд. Филол. Наук. Ташкент, 1971.

ayti'lg'anlig'i, Berdaqti'n` sovet ideologiyasi` talaplari'na biyimlestirgeni ko'rinedi. Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xali'q shayi'ri, Wo'zbekstan qaharmani` Ibrayim Yusupov (1929-2008) Berdaqti'n` shi'g'armalari'na bunday bahalar beriliwine to'mendegishe pikir bildiredi: «qi'zi'l ideologiya ha'kimshiligi ha'tte wo'tmishte jasag'an shayi'r- jazi'wshi'lardi'n` da revolyuciyag'a, marksizmge «xi'zmet qi'li'wg'a» talap yetkeni ma'lim. Usi` talapqa uyqasi'mli` pikir izleybiz dep, Berdaqti` bazi` bir izertlewshiler, ji'ynawshi'lar «Berdimurat haqti'n` quli'» degen qosiq` qatarlari` «Berdimurat xali'qti'n` quli'» dep wo'zgeripte ko'rdi. «quran ashi'p xali'qti` aldag'an iyshanlarga joqtur sali'q degen so'zlerdi shayi'r qosiqlari'ni'n` qulag'i'na qi'stirg'an jerleri de boldi`. So'ytip, Berdaq bir de ateist, bir de dindi, feodalliq` du'zimdi ji'rlawshi` dinshil sufi'naliy shayi'r boli'p bahalandi`.

Bulardan Berdaqti` «demokrat», «ateist» qi'li'p ko'rsetip kelgenlerdin` bir qansha qa'teligin keshiriwge boladi`. Wo'ytkeni, wolardi'n` woy-pikir qarshi'g'asi'na, Berdaq aytqanday «temag'a kiygizilip, ideologiya «tug'ri` si'na» qondi'ri'lg'an yedi.

Yekinchiden, hasli'nda wolardi'n` Berdaqqa degen niyeti du'ziw bolsa: solay islense, shayi'rdi` zaman rasmiy moyi'nlap, woni'n` a`debiy miyraslari` ken` ko'pshiliktin` irkinishsiz iygiligine asatug'i'n` wolar biler yedi»¹⁵

Berdaq do'retiwshiliginin` sovet da'wirindegi izertlew jumi'slari'ni'n` ideologiyali'q talaplardan g'a'rezli bolg'anlig'i` tuwrali` belgili a`debiyatshi`, akademik Baxtiyar Nazarov ta joqari'dag'i` pikir menen u'nles pikir bildiredi: «Berdaq haqida shu vaqtgacha yozilgan asar tadqiqobotlarda, ko'pincha, zaman talabi va firqaviy mafkurabozlikdan kelib chiqib, uni dinning ashaddiy dushmani sifatida ko'rsatish hukm surdi. Endi bunday biryoqlamaliklarni tuzatish vaqti etdi. Berdaq islom diniga juda katta mehr qo'ygan, shu ruhta tarbiyalangan va butun umr uning insonparvar g'oyalariga sodiq qolgan mutafakkir edi. Buni uning butun asarlari ko'rsatib turibdi.

Lekin ayni vaqtda Berdaq asarlarida din niqobi ostida munofuqlik qiluvchilarning keskin fosh etilganini ham bugun ro'y-rost e'tirof etmog'imiz lozim... Berdaq asarlariga yondoshuvda endi metodologik munosabatlarimizni ham yangilashimiz, yangi me'yor va mezonlar nuqta nazaridan ish tutishimiz muhimdir»¹⁶

Demek, ulli` xali'q shayi'ri` menen belgili filolog ali'mni'n` Berdaq do'retiwshiligi boyi'nsha izertlewlerge bergen bahasi'nan kelip shi'qsaq, bu'gingi g'a'rezsizlik da'wirinde woni'n` u'yreniwde, bahalawda jan'a da'wir metodologiyasi'na, ilimiy talaplari'na, prinsiplerine, wo'lshemlerine su'yeniwimiz kerek, usi` wo'lshemlerdi tiykar yetip ali'wi'mi'z kerek. Sonda g'ana berdaqti'n`w ilimi jan'a bag'darg'a, jan'a jolg'a tu'sedi. Bu'gingi g'a'rezsizlik da'wirinde wo'tmish ma'deniyati'na, a`debiyati'na zorli'q yetpey, woni` partiyali'q ideologiyani'n` tayar shen'berine aydap kirgizbey uli'wma insani'yli'q, uli'wma manawiy, demokratiyali'q

¹⁵ Юсупов.И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 10-11 бетлер.

¹⁶ Назаров.Б. Замон лочини. // Бердақ. Танланган асарлар. Тошкет, «Ўзбекистон», 1998, 7-8-бетлер.

principlerge metodologiyali`q jaqtan tiykarlani`p u`yreniwge imkaniyatlar jarati`p berdi. Berdaq miyrasi`n usi`n principlerdi basshi`li`qqa ali`p u`yrenenimizde biz buri`n ani`q ayti`lmag`an, buri`n ashi`lmag`an ta`replerin wobektiv asha alami`z. Ma`selen, Berdaqti`n` dinge bolg`an haqi`yqi`y bolg`an mu`na`sibeti, ayi`ri`m shi`g`armalari`nda gumanistlik ideyalardi` diniy filosofiyag`a su`yenip sa`wlelendirgenin bu`gingi ku`ni yemin- yerkin ayti`wg`a boladi`. Buni`n` ushi`n woni`n` ha`r bir shi`g`armasi`n puxta u`yreniwimiz lazi`m. Ta`jiriybeli a`debiyatshi`ni`n` ma`slaha`ti boyi`nsha biz Berdaqti`n` ha`r bir shi`g`armasi`na konkret jantasi`wi`mi`z kerek, woni`n` jarati`li`w sebeplerin ha`m tariyxin` ani`qlawg`a ha`reket yetiwimiz tiyis. Ma`selen, Berdaq shi`g`armalari`nda qandayda bir xoja satira ni`shanasin`na ali`nar yeken (bul jerde Berdaqti`n` «Xojam» qosi`g`i` ko`zde tuti`lsa kerek), buni`n` menen shayi`r barli`q xojalardi` qaraladi` dep tu`sinbewimiz lazi`m yaki qandayda bir molla, din wa`kili a`jiwa (a`shkara) qi`li`nar yeken, buni`n` menen pu`tkil mollalar yaki din wa`killeri qaralang`an dep tu`sinbewimiz kerek». Demek, bul jerde ha`r bir wobrazdi` jeke qarawi`mi`z kerek, bir mollani`n` jaman qi`li`qlari`ni`n` a`shkaralani`wi`n dinnin` a`shkaralani`wi` dep tuwri` qabi`llamawi`mi`z kerek. Sebebi, «ko`rkem shi`g`armani`n` tiykari`nda uli`wmalasti`ri`w ni`zamlari`nan basqa individuallasti`ri`w tiykarlari` da a`hmiyetli wori`n tutatug`i`ni`n` umi`tpawi`mi`z kerek.»¹⁷

Solay yetip, g`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaq miyrasi`n milliy ha`m uli`wmainsani`yli`q qa`diriyatlar soni`n` ishinde diniy qa`diriyatlar tiykari`nda u`yreniw mu`mkinshiliklerine iye boldi`q. To`mende, kelesi bo`limde Berdaq do`retiwshiliginin` g`a`rezsizlik da`wirinde 1990-2000-ji`llarda izertleniw tariyxin`, bag`darlari`n, aspektlerin` qarap wo`temiz ha`m ha`zirgi izertlewlerdin` ashqan jan`ali`qlari`n ashi`p wo`tiwge ha`reket yetemiz.

¹⁷ Назаров.Б. Замон лочини. // Бердақ. Танланган асарлар. Тошкент, 1998, 8-бет.

2.2. Berdaq miyrasi`n izertlewde jan`a bag`darlardi`n` payda boli`wi`

1990- jil`lari` Berdaq miyrasi`n u`yreniwde jan`a bag`darlar payda boldi`. Yeger de buri`ng`i` izertlewlerde Berdaq ha`m woni`n` izertlewleri tuwrali` jan`a mag`li`wmatlar tabi`w ha`m wolardi` ilimiy aylani`sqa tu`siriw, shi`g`armalardi`n` ideyali`q, tematikali`q mazmunlari`n ashi`w si`yaqli` bag`darlar u`stemlik yetse, yendi Berdaq miyrasi` teoriyali`q bag`darlari` u`yrenile baslaydi`. Berdaq`n` iliminde Berdaq miyrasi`n janrli`q, a`debiy ta`sirler, a`debiy baylani`slar, ko`rkem sheberlik aspektlerinde u`yreniw`din` aktivleniwi ko`zge taslanadi`. Sonday-aq Berdaqti` tekstologiyali`q aspektlerde qarasti`ri`w qaytadan qolg`a ali`ndi`. Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda gu`manli` bolg`an ayi`ri`m shi`g`armalar haqqi`nda baspaso`zde talasli` pikirler ju`ritiw g`a`rezsizlik jil`lari` da dawam yetedi. Bunday izertlewler juwmag`i` boyi`nsha ko`p g`ana maqalalar, kitaphalar, monografiyalar baspadan shi`g`ari`ldi`, kandidatli`q ha`m doktorli`q dissertaciyalar islendi ha`m qorg`aldi`. Berdaq miyrasi` mu`mkin bolg`ani`nsha saralani`p, 1990-jil`lar jan`adan basi`p shi`g`ari`ldi`. (Berdaq. saylandi` shi`g`armalari`. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1997). Soni`n` birge Berdaqti`n` wo`zbek tilindegi jan`a awdarmasi` basi`p shi`g`ari`ldi`. Woni` talantli` awdarmashi` Muzaffar Axmad wo`zbek tiline awdarg`an. (Berdaq. Tanlangan asarlar. Toshkent. «Wzbekiston» 1998). Al, 1997-jil`li` Berdaqti`n` 170-jil`li`q yubileyi wo`tkerildi. Yubiley ma`resimleri Qaraqalpaqstan Respublikasi`ni`n` barli`q jerlerinde, ko`plegen wo`ndirislik, ilimiy ha`m woqi`w ja`ma`atlerinde wo`tkerildi. Bunday ilajlardi` wo`tkeriwge joqari` ha`m worta arnawli` woqi`w wori`nlari`, ilimiy mekemeler, uli`wma bilim beriw mektepleri, ha`r qi`yli` ka`rxanalar jedel qatnasti`. Yubileyege bag`i`shlang`an ilimiy konferenciya wo`tkerildi. Wonda Berdaq do`retiwshiligine arnalg`an ha`r qi`yli` temalarda ilimiy bayanatlar woqi`ldi`. Konferenciyanin` juwmag`i` boyi`nsha «Milliy a`debiyati`mi`zdi`n` bayteregi» a`debiy si`n maqalalar toplami`. (No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1998) degen temada maqalalar toplami` baspadan shi`qti`.

G`a`rezsizlik jil`lari` buri`nnan berdaq`n` menen shug`i`llani`p kiyati`rg`an ali`mlar wo`zlerinin` izertleniw bag`darlari`n` jan`a zaman talaplarina` i`layi`q qayta qarap, Berdaqti`n` buri`n izertlenbegen yaki az izertlengen ta`replerine basli` di`qqat beredi. Wolardan I.Sag`itov, A.Murtazaev, A.Karimov, A.Pirnazarov, A.Paxratdinov, Q.Bayniryazov, Q.Maqsatov, K.Mambetov, H.Hamidovlar wo`z izertlewlerinin` tiykarg`i` bo`legin Berdaq do`retiwshiligine arnaydi` ha`m izertlew jumislari`n` ha`r qi`yli` aspektlerde dawam yetedi. Izertlewshi A.Paxratdinov uzaq jil`lar dawami`nda ali`p bari`lg`an izertlew jumislari`n` Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q wo`zgesheliklerine bag`darlaydi`. Woni`n` izertlewlerinin` na`tiyjeleri 1987-jil`li` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`» (No`kis, «Qaraqalpaqstan» baspasi`) degen atamada monografiya boli`p shi`qkan yedi. 1990-jil`li` woni`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`yni`li`w, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxin`an» (No`kis «Qaraqalpaqstan» baspasi`) degen atamada monografiyali`q miyneti ja`riyalandi`. Jumi`s Berdaq shayi`rdi`n` do`retpelerinin` izertleniw tariyxina` arnalg`an. (Bul jumi`s haqqi`nda dissertaciyanin` birinshi babil`nda toli`g`i`raq mag`li`wmat berilgen yedi).

G`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq do`retiwshiligine bag`i`shlang`an da`slepki jumi`slar bir qatari` a`debiy baylani`slar a`debiy ta`sirler ma`selesine bag`i`shlandi`, atap aytqanda Berdaq poeziyasi`ni`n` basqa xali`qlar a`debiyatlarini` menen baylani`slari` ha`m wo`z ara ta`sirleri problemalari`n` ashi`wg`a bag`darlang`an. Bul ma`seleler boyi`nsha wo`zbek a`debiyatshisi` filologiya ilimlerinin` kandidati` Baxtiyar Kurbanbaev 1986-jil`i`-aq «Berdaq ha`m wo`zbek a`debiyati» degen monografiyasi`n` shi`g`ardi`. (No`kis, «Qaraqalpaqstan», baspasi`) bul jumi`sta berdaq tani`w tiykari`nda da`slepki ma`rte Berdaqti`n` basqa a`debiyatlar menen baylani`si` arnawli` tema retinde u`yrenilgen. Avtor monografiyada wo`zbek a`debiyati` klasigi Nawayi` menen Berdaq shi`g`armalari` arasi`ndag`i` ideyali`q, tematikali`q, ko`rkemlik jan`ali`qlari` yaki ulli` shayi`rdi`n` poetikali`q tekstlerin sali`sti`ri`p isenimli tu`rde ashi`p beredi. Ma`selen, wol Nawayi` ha`m Mashrabti`n` ayi`ri`m g`a`zellerin soni`n` ishinde «aqi`bet» redifli g`a`zzellerin Berdaqti`n` qosi`qlari` menen sali`sti`radi`. «Berdaqti`n` tvorchestvosini`nda ja`ne bir da`stu`rge na`zer taslayi`q. Belgili Shi`g`i`s klasiklerini`n` tvorchestvosina` ta`n belgili bir shi`g`armalarg`a muxammes baylaw tradiciyasi` buri`nnan belgili. Berdaq g`a`zzel jazbag`an, biraq wo`zinin` geypara shi`g`armalari`nda, yag`ni`y qosi`qlari`nda Shi`g`i`s shayi`rlari` arasi`nda ken` tarqalg`an bul da`stu`rlerge de bay turadi`. Aliysher Nawayi` shi`g`armasi`nda «aqi`bet» redifli g`a`zzel bar:

Ohkim ul oshino begona bo`ldi oqibot,

Hajridin bexunligim ofsona bo`ldi oqibot.»¹⁸

Izertlewshi XVIII a`sir wo`zbek shayi`ri` Mashrabti`n` a`debiy miyrasi`nan da «aqi`bet» redifli g`a`zellerinen mi`sallar keltiredi.

Qildi bu charqi falak rasvon davron oqibot,

Barii yo`qim bo`ldi oxir erga yakson oqibot.

«Berdaqti`n` a`debiy miyrasi`nan da aqi`bet degen temada qosi`q bar. Izertlewimiz soni` ko`rsetedi, wol aruzda yemes, ba`lkim, 8 buwi`nli` barmaq wo`lshemi menen jazi`lg`an bolsa da, wo`zinin` ideyali`q, ko`rkemlik jag`i`nan Aliysher Nawayi` ha`m Mashrabti`n` tradiciyalari`n` xali`qti`n` konkret turmi`si` menen baylani`sti`ri`wdi`n` u`lgisi boli`p ko`rinedi.

Zaman neshik zaman boldi`,

Axi`ri` bolg`ay aqi`bet.

Kewillerge qayg`i` boldi`,

Qayg`i` tarqag`ay aqi`bet

¹⁸Курбанбаев.Б. Бердақ ҳам өзбек эдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986, 36-бет.

... Demek, Berdaq Shi'g'i's poeziyasi'na ta'n ko'rkem su'wretlew formalari'n qaraqalpaq poeziyasi'na bati'l ali'p kirdi, bul wo'z gezeginde Berdaq tvorchestvosi'ni'n forma menen mazmuni' jag'i'nan bayi'p-toli'si'wi'na, solay yetip individual talantti'n qa'liplesiwine sebep boldi'»¹⁹

Kitapti'n bunnan keyingi bo'limlerinde wo'zbek a'debiyati'nda Berdaq tradiciyalari'ni'n ko'rinisleri isenimli ash'lg'an. Bul ma'sele Berdaqti'n «Jaqs'raq», «Xali'q ushi'n», «Qashan ra'ha'tlanadursan» h.t.b. qos'qlari'ni'n ideya-temetikali'q, ko'rkemlik da'stu'rlerinin wo'zbek xali'q shayi'rlari' tvorchestvosi'nda qollani'li'wi'n tekstlik mi'sallardi' sali'sti'ri'p tallaw joli' menen isenimli ko'rsetken. Atap aytqanda Islam shayi'r Nazar ug'li', Fazi'l shayi'r Yoldash ug'li'ni'n bir qatar qos'qlari'nda Berdaqti'n joqari'da keltirilgen qos'qlari'ni'n ta'siri seziletug'ini'li'g'in isenimli da'rekler menen ko'rsetip beredi.²⁰

«Berdaq tvorchestvosi' ha'm Mirtemir» dep atalg'an bo'liminde wo'zinin' jan'ali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Wonda Berdaq poeziyasi'n wo'zbek tiline awdari'p, woni' wo'zbek xalqi'na ken'nen tani'sti'ri'wda ko'p xi'zmetler yetken. Wo'zbekstan xali'q shayi'ri' Mirtemirdin' do'retiwshiligi Berdaq poeziyasi'ni'n formalari'n, i'rg'aqlari'n bayqawg'a bolatug'ini'n tallawlar arqali' tiykarlap beredi. Uli'wma alg'anda a'debiyatshi' B.Kurbanbaevti'n wo'zinin' woriginalli'g'i' menen, problemi'ni'n jan'ali'g'i' menen aji'rali'p turatug'ini'n miynet boldi'.

Berdag miyrasi'n a'debiy ta'sirler ha'm baylani'slar aspektlerinde qarag'an itibarli' jumi'slari'ni'n biri filologiya ilimlerinin doktori', professor, Wo'zIA ni'n haqi'qi'y ag'zasi' Husniddin Hamidovti'n «Shi'g'i's jazba derekleri ha'm XIX a'sir qaraqalpaq shayi'rlari'». «A'debiy ta'sirler problemi» degen monografiyasi' boldi'. (No'kis. «Bilim»1991). Kitapta XIX a'sir qaraqalpaq xali'qlari'ni'n ma'deniy turmi's da'rejesi, wolar woqi'g'an, paydalapg'an kitaplar, qoljazba da'rekler, qaraqalpaq shayi'rlari' wo'sken ma'deniy ha'm a'debiy wortali'q, wolar ta'sirlengen Shi'g'i's shayi'rlari'ni'n belgili shi'g'armalari', paydalang'an a'debiy da'stu'rleri haqqi'nda ken' mag'li'wmatlar berilgen. Jumi'sta «Berdaq do'retiwshiliginde jazba dereklerin' paydalani'wi'» degen bir bo'lim Berdaq poeziyasi'nda Shi'g'i's kitabiyy da'stu'rlerinin ko'rinislerin ash'wg'a bag'darlang'an.²¹ Jumi's bastan aqi'ri'na shekem Berdaqta'ni'w problemi'n sheshiwge arnalg'ani' menen, wonda Berdaq wo'sken, shayi'r bolip qa'liplesken a'debiy wortali'q, Berdaq woqi'g'an yamasa woqi'wi' mu'mkin bolg'an kitaplar, Berdaq ta'sirlengen Shi'g'i's shayi'rlari' ha'm wo'zlestirgen a'debiy da'stu'rler ani'q mag'li'wmatlar ha'm tekstlerdin' tallawlari' arqali' ash'p berilgen. Na'tiyjede bul jumi's bunnan bi'lay izertlewge, a'sirese woni' a'debiy da'stu'rler ha'm baylani'slar aspektlerinde izertlewge so'z joq ko'p paydasi'n tiygizedi. Avtor Berdaq do'retiwshiliginde kitabiyy stildin' qa'liplesiw, jazba dereklerin' roli tuwrali' bi'lay jazadi': «Wo'zinin' shayi'rli'q do'retiwshiligin ka'malatqa

¹⁹ Курбанбаев.Б. Бердақ ҳам өзбек әдебияты. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1986, 37-38 бетлер

²⁰Курбанбаев.Б. Сол китап. 74-77 бетлер

²¹ Хамийдов.Х. Шығыс жазба дереклери хэм XIX әсир қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991, 189-209-бетлер.

jetkeriwde, soni`n` menen birge revolyuciya`a deyingi qaraqalpaq a`debiyatı`n jazba a`debiyat da`rejesinde jetkeriwde Berdaq folklorlı`q derekler menen bir qatarda jazba dereklerden de paydalandı`. Jazba derekler, joqarı`da ayti`lg`anday, shayı`rdi`n` tema tan`lawı`nda, wo`z shi`g`armaları`nda ha`r qi`yli` janrda jazı`wı`nda, shi`n syujetlik materialları`nda, stillik wo`zgesheliklerinde, wobraz jasaw usı`lları`nda ha`m basqa da tarawlarda yelewli wori`n iyeleydi. Berdaqti`n` mayda janrdag`ı` shi`g`armaları`nda ha`m irirek shi`g`armaları`nda jazba derekler diagrammaları` san ha`m sapaqati`yasi` jag`i`nan folklorlı`q materiallar menen derlik bir qatarda turadı`.

Qaraqalpaq jazba a`debiyatı`ni`n` negizin salı`wshı`lardı`n` yen` iri wa`kili bolg`an Berdaq wo`zinin` tvorchestvosi`nda folklorlı`q ha`m jazba dereklerin` materialları`n` XIX a`sirdegi basqa qaraqalpaqları`na qarag`anda birin-birine jaqi`nlastı`rı`p tvorchestvolı`q qatnasta paydalani`p, qaraqalpaq jazba a`debiyatı`ni`n` toli`q qa`liplesiwine bag`dar ashi`p berdi.»²²

G`a`rezsizlikti`n` yen` da`slepki ji`llari` joqarı`da so`z yetilgen Berdaq ha`m a`debiy ta`sirler menen a`debiy baylanı`slar ma`selesine a`dewir di`qqat ku`sheydi. Usi` ma`sele boyi`nsha baspaso`zde bir qatar maqalalar ja`riyalandı`. Bul boyi`nsha, a`sirese, filologiya iliminin` doktori`, professor Kamal Mambetov wo`nimli isledi. Wol «Aliysher Nawayi` ha`m qaraqalpaq klasikleri» («Sovet Qaraqalpaqstanı`», 17-may, 1991), «Nawayi` ha`m Berdaq» («Jas leninshi», 18-iyun`,1991), «Berdaq ha`m tuwi`sqan xali`qlar a`debiyatı`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 22-yanvar, 1998) degen atamalarda bir neshe maqalalar ja`riyaladı`. Wolarda tiykari`nan Berdaq do`retiwshiliginin` Nawayi` poeziyası` menen tematikalı`q, ideyalı`q baylanı`slari` haqqi`nda so`z yetiledi. Woni`n` maqalaları`ni`n` na`tiyjeleri «Nawayi` ha`m qaraqalpaq a`debiyatı`» (No`kis, «Qaraqalpaqstan»1991), «Wo`zbek ha`m qaraqalpaq a`debiy baylanı`slari`» (No`kis, 1992) degen ilimiy wo`cherklerinde ja`mlendi. «Nawayi` ha`m qaraqalpaq a`debiyatı`» degen miynetinde K.Mambetov Berdaq do`retiwshiligi Nawayi` da`stu`rlerinin` ko`rinislerin baqlaydı` ha`m bul ma`selege arnalg`an bo`lim aji`ratadı`. («Nawayi`dan ashi`lg`an sawat» degen bo`lim. 16-33 betler). Bul bo`limde wol Nawayi`ni`n` ideyalı`q, tematikalı`q da`stu`rlerinin` Berdaq poeziyası`nda ushi`rasatug`ı`ni`n` da`lilleydi. Mi`sali`, yel- xali`q, Watan, jaqsı`lı`q, jamanlı`q haqqi`nda Nawayi`ni`n` woy- pikirleri Berdaqti`n` «Xali`q ushi`n», «Jaqsı`raq», «Ko`rindi», «Bolg`an yemes» h.t.b. qosı`qları`ndag`ı` woy- pikirleri, ideyalari` menen u`nlesetugı`n` tekst mi`sallari` menen salı`sti`radi`. Izertlewshinin` pikiri boyi`nsha Berdaq Nawayi`ni`n` stilin, janrli`q formaları`n` toli`q wo`zlestirip, wo`zinin` poeziyası`n` yengizgen yemes. «Sebebi Nawayi` tvorchestvosi`nda janrli`q formaları` Shi`g`i`s poeziyası`nda ken` taralg`an g`a`zzel, muxammes, masnawiy, musamman, mustazad, rubayi` qusag`an janrlar yedi. Berdaq bul janrlardi` da bilgen. Biraq bul janrlardi`n` ha`mmesi arablardı`n` aruz wo`lshemi tiykari`nda jazı`latug`ı`ni` bolg`ani` ushi`n da wol barmaq wo`lshemine tiykarlang`an xali`q poeziyası` u`lgilerinen paydalandı`.»²³

²² Ҳамидов.Ҳ. Шығыс жазба дәреклери... 209-бет.

²³ Мәмбетов К. Наўайы ҳәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1998,20-бет.

Biraq «Bug`an qarap woti`ri`p:» Berdaq Nawayi`dan u`yrene almag`an» degen pikirdi ayti`w natuwri` bolar yedi, -dep dawam yetedi izertlewshi... Wol Nawayi`ni` su`yip woqi`di` ha`m teren` tu`sindi. Berdaq g`a`zzel, muxammesler de jazi`wi` mu`mkin yedi. Biraq bul janrlar wol jasag`an zamanda Wortu` Azia ha`m Qazaqstanni`n` yen` bilimli dep atalg`ani` bo`legi ushi`n g`ana za`ru`r janrlar yedi. Soni`n` da wol wo`z tvorchestvosi`n` a`piwayi` xali`q turmi`si` menen baylani`sti`rg`i`si` keldi. Usi`nday sebepler menen Berdaq Nawayi` tvorchestvosi`n` qunt penen u`yrenge de wondag`i` xali`qti` su`yiw, basqi`nshi` toparlarg`a bolg`an narazi`li`g`i`, a`dalat ha`m muhabbat motivlerin wo`zinde teren` wo`zlestire woti`ri`p, wo`z da`wirinin` socialli`q-ekonomikali`q jag`daylari`na pu`tkilley qarsi` pikirler bildirdi.»²⁴

K.Ma`mbetovti`n` bul kitapshasi` 550-ji`lli`q yubileyine 1991-ji`li` bag`i`shlang`an. Sonli`qtan avtor woni`n` publicistikali`q stilde ilimiy wocherk janri`nda jazg`an.

Berdaq shayi`r ha`m woni`n` tuwi`sqan tu`rkiy a`debiyatlarini` menen baylani`si` ma`selesi filologiya ilimlerinin` doktori`, professor Karimbay Qurambaevti`n` bir qatar ilimiy miynetlerinde sa`wlelengen. Bul ma`sele boyi`nsha usi` avtordin` Tashkent, No`kis, Ashxabad baspalari`nda jari`q ko`rdi. «Maqti`mquli` da`stu`rleri qaraqalpaq poeziyasi`nda», «Tu`rkmen tili ha`m a`debiyati`» №1, 1992(Ashxabad); «Maqti`mquli` ha`m qaraqalpaq shayi`rlari`» №7, 1992(Ashxabad) «Мактымкулы и каракалпакская литературная среда».Ашхабад,№7, 1992. Ali`mni`n` a`debiy baylani`slari` boyi`nsha izertlew jumi`slari`ni`n` na`tiyjeleri «Kewil kewilden suw isher» (No`kis, 1993) degen ilimiy kitaplari`na ja`mlestirdi. Atap wo`tilgen miynetlerde Berdaq poeziyasi`ni`n` Maqti`mquli` du`rleri menen baylani`si` ma`sesine de ma`lim da`rejede kewil bo`lingen.

A`debiyatshi` Q.Ja`rimbetovti`n` da bul ma`sele boyi`nsha ayi`rim maqalalari`nda wo`zinshe baqlawlar bar. Mi`sali`, woni`n` tu`rkmen tilinde basi`lg`an «Ussatlardi`n` wobutlari`» (Ustazlardi`n` u`gitleri). Tu`rkmen –garagalpaq a`debiy xi`zmatdatshi`li`g`i`ndan nusga («Garagum» jurnali`, №6, 1998, Ashxabat) degen maqalasi`nda Maqti`mquli` menen Berdaq, A`jiniyazlardi`n` didaktikali`q qosi`qlari`ni`n` tematikali`q, ideyali`q, janrli`q jaqi`nli`qlari` mi`sallar menen sali`sti`radi`.

Berdaq poeziyasi`ni`n` Shi`g`i`sti`n` ulli` klasikleri menen ideyali`q- estetikalik baylani`slari` usi` avtordin` «Идеи гуманизма в творчестве Бердаха» degen maqalalari`nda ilimiy derekler ha`m wolardi` tallawlar tiykari`nda isenimli ashi`p berilgen.²⁵ Sonday-aq a`debiyatshi` Patima Allamberganova wo`zinin` bir qatar maqalalari`nda (Berdaq do`retiwshiliginde Maqti`mquli` da`stu`rleri). A`mir Temurdi`n` 660-ji`lli`g`i`na bag`i`shlang`an professor- woqi`ti`wshi`lardi`n` ha`m studentlerdin` XX ilimiy-teoriyali`q konferenciyasi`ni`n` materiallari`. II tom, No`kis,1996; «Maqti`mquli`ni` woqi`g`anda» (K.Qurambaev penen birlikte) «A`miwda`rya», №10, 1999, 93-102 betler) ha`m «Традиции Махтумкулы в каракалпакской литературе: (На материале каракалпакской литературой XIX века)» degen temadag`i` kandidatli`q dissertaciyasi`nda (No`kis, QMU, 1999) Berdaqti`n` tu`rkmen a`debiyati`ni`n` klasik

²⁴ Мамбетов К. Наўайы хэм каракалпак әдебияты. 28-бет.

²⁵ Жәримбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные наука в Узбекистане, №8-9,1998, стр 37-42.(Рус тилинде)

shayi'ri` Maqti`mquli` menen ideyali`q, tematikali`q u`nlesleri shi`g`armalardi`n` analizleri tiykari`nda aship berilgen.

Wo`tken a`sirdin` 90-jillari`nda Berdaq miyrasi`n u`yreniwdegi qa`liplesken jan`a bag`darlardag`i` maqalalardan A.Murtazaevti`n` «Nawayi` ha`m Berdaq» («Sovet Qaraqalpaqstani`» 14-dekabr,1990), A.Shi`xi`yevti`n` «Berdaq ha`m tu`rkmen a`debiyati`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 28-oktyabr, 1998) degen miynetlerin ko`rsetiwge boladi`.

Wo`tken a`sirdin` 90-jillari`nda Berdaq miyrasi`n u`yreniwdegi qa`liplesken jan`a bag`darlardin` biri bul shayi`rdi`n` sheberligin izertlew bolip tabiladi`. Bul ma`sele buri`nlari` basqa miynetlerdin` ishinde yekinshi da`rejeli wobekt si`pati`nda u`stirtin qaralip ju`rgen yedi. Yendi 90-jillari` Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligi problemi` arnawli` izertlew wob`ekti si`pati`nda u`yrenile basladi`. Berdaq do`retiwshiligin buri`nnan izertlep ju`rgen a`debiyatshi` Aydar Murtazaev bul ma`seleni arnawli` izertlew wobekti yetip tan`ladi`. Bul bag`darda wol bir neshe maqalalar jarialadi`: «Klasikami`zdi`n` biyik shi`n`i`». //Berdaq tan`lamali` shi`g`armalari`. No`kis, 1987, 5-32-betler; Klasikali`q do`retpelerdin` avtorli`g`i` ha`m «Aqmaq patshani`n` janrli`q wo`zgesheligi haqqi`nda» // Berdaq haqqi`nda so`z. ilimiy maqalalar toplami, No`kis,1987,116-145-betler; «Alti`n ha`r bir aytqan so`zim»// «Yerkin Qaraqalpaqstan», 23-oktyabr, 1991; «Klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` do`retiwshilik usi`llari`»// «Yerkin Qaraqalpaqstan»,3-oktyabr, 1998; h.t.b. bunnan son` A.Murtazaev «Berdaq shi`g`armalari`nda zamanago`ylik ha`m sheberlik» degen temada bes baspa tabaq ko`leminde monografiya shi`g`ardi`. Wonda ilimpaz Berdaqti`n` shayi`rli`li`g`i`n stillik, janrli`q, ideyali`q, tematikali`q wo`zgeshelikleri boyi`nsha aship beredi. Aydar Murtazaev «Мастерство Бердаха» degen temada wo`zinin` usi` izertlewleri tiykari`nda doktorli`q dissertaciya jaqlaw`i` ha`m woni` QMU qa`nigelistirgen ken`esinde tabisli` jaqlap shi`qti`. (13-yanvar,1994). Bul Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligi ma`selesi boyi`nsha jaqlag`an da`slepki arnawli` dissertaciyalı`q jumi`s boldi`. Jumi`sta Berdaqti`n` wo`mir bayani` boyi`nsha jan`a mag`li`wmatlar, shayi`rli`q shi`g`armalari`n xronologiyali`q belgili bir da`wirlerge bo`lip u`yreniw ma`seleleri qaralg`an. Soni`n` menen birge lirikali`q qaharman wobrazlari`n jarati`w boyi`nsha Berdaqti`n` wo`zgesheligi, lirikali`q ha`m epikali`q wobrazlari`n jarati`wda Shi`g`i`s klasikasi` ha`m tu`rkuiy poeziya da`stu`rlerin, sonday-aq milliy folklor u`lgilerin uti`mli` paydalani`wi`, wolardi` do`retiwshilik penen qayta islep sintezlep jiberiwi, Berdaq do`retiwshiliginde da`stu`r ha`m jan`ashi`li`qti`n` ko`rinisleri isenimli aship berilgen. Ilimpaz belgili da`rejede Berdaqti`n` lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari`na tekstologiyali`q analiz jasaydi`. Usi` tiykarda wol Berdaqti`n` shi`g`armalari` yemes dep yesaplang`an «Kulen bolis`s», «Xorezm» poemalari`n Berdaqti`n` haqi`yqi`y shi`g`armalari` dep yesaplaydi` ha`m wo`zinin` qarsi` pikirles wopponetlerine da`lilli juwap beredi²⁶. A.Murtazaevti`n` wopponetleri bul poemalarg`a klasikali`q ayi`rmashi`li`q ko`zqaraslari`nan jantasi`p, Berdaq Kulen bolistay a`meldar ha`m bay adamlardi` unamli` wobraz yetip jir`lamaydi` dep yesapladi`. A.Murtazaev buri`nnan kiyati`rg`an

²⁶ Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ ҳаққында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954; Сағыйтов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958,110-бет; Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докт дисс. Нукус,1993,стр.19.

bunday pikirge qarsi` shi`g`adi`. Woni`n` pikiri boyi`nsha «Kulen boli`s» poemasi` shayi`rdi`n` milliy maqtani`sh sezimlari` tiykari`nda do`regen. Wol xali`q arasi`nan Kulen boli`stay isker a`meldarlar shi`qqani`n qanaatlani`wshi`li`q penen qabi`l yetedi. Sebebi, wolar u`lken-u`lken jerlerdi wo`zlestirip, gu`mbezli jaylar saldi`radi`, wolar biznesten xabardar isbilermen adamlar boldi`, jumsag`an adamlari`na jaqsi` ma`mlede boli`p, wolar di`n` miynet haqi`si`n waqti`nda berip turg`an. Sonli`qtan biz bul shi`g`armani` («Kulen boli`s» poemasi`n) shayi`rdi`n` wo`z da`wirinin` tariyxi`y ko`rkem-estetikalik talaplari`na tezlik penen birge tu`sinemiz ha`m bunnan bi`lay woni` usi` ko`zqarastan u`yreniwdi usi`ni`s yetemiz.

Bul, shi`ni`nda da, Berdaqti` u`yreniwde jan`asha jantasi`w boli`p tabi`ladi`. Bunday jantasi`w tek yelimizdin` g`a`rezsizlik alg`an ji`llari` mu`mkin boldi` dep yesaplaymi`z.

Juwmaqlap aytqanda filologiya iliminin` doktori`, Aydar Murtazaevti`n` joqari`

da atalg`an monografiyasi` ha`m doktorli`q dissertaciyasi` Berdaq do`retiwshiligin u`yreniwdegi jan`asha jantasi`wlardan ha`m jan`a qa`demlerden dep yesaplaw mu`mkin.

Berdag shayi`rdi`n` sheberligin u`yreniwde basqa da monografiyalik miynetlerdi atap wo`tiwge boladi`. Ma`selen, filologiya iliminin` doktori` (1995-ji`ldan) Ayi`mqul Pirnazarov «Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda qollani`lg`an do`retiwshilik usi`llar» (No`kis,1998) degen temada monografiyalik jumi`s jazdi`. Wonda ilimpaz Berdaq shi`g`armalari`nda qollani`lg`an ayi`ri`m ko`rkem a`meller, usi`llar tuwrali` so`z yetedi. Ma`selen, naqi`l- maqallardi`n`, portretler ha`m peyzajlardi`n` ko`rkem wobraz jarati`wda qollani`li`wi` ha`m a`hmiyeti haqqi`nda mi`sallardi` tallaw arqali` pikirler ju`ritedi.

Joqari`da yeslep wo`tilgen Berdaqti`n` ayi`ri`m shi`g`armalarg`a avtorli`g`i` tuwrali` ma`sele 90-ji`llardi`n` aqi`ri`nda geypara avtorlar ja`ne qayta aynaldi`. A`debiyatshi` Aydar Murtazaev «Xorezm» poemasi`ni`n` Berdaqqa tiyisli yekenin da`lillep ja`ne de bir neshe maqalalar jazdi`. Wolardan Berdaqti`n` «Xorezm» da`stani` haqqi`nda («Yerkin Qaraqalpaqstan», 10-iyun, 1997), «Xorezm» («A`miwda`rya» № 9-10, 1997) maqalalari`n` atap ko`rsetiwge boladi`.

Usi` ma`seleni qozg`ap filologiya iliminin` doktori` 2000-ji`ldan Q.Bayniyazov ta bir neshe maqalalar jazdi`. «Berdaqti`n` «Xorezm» da`stani`ni`n` qoljazba nusqalari`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 30-may, 1997), «Tag`i`da Berdaqti`n` «Xorezm» da`stani` haqqi`nda» («Milliy a`debiyati`mi`zdi`n` bayteregi. a`debiy si`n maqalalar toplami`» No`kis, 1998, 41-65-betler).

Bul ma`seleni bunnan buri`n a`debiyatshi` A.Paxratdinov ta qozg`ag`an yedi. («Berdaq shayi`rdi`n` «Xorezm» da`stani` ha`m woni`n` tariyxi`y ta`g`diri haqqi`nda» //A`miwda`rya, №11, 1989, 88-90-betler)

Al, akademik H.Hamidov Berdaqti`n` qoljazbalari`n` til bilimi aspektinde ha`m tekstologiyalik jaqtan u`yreniwge arnalg`an monografiyasi`nda «Xorezm» poemasi`ni`n` qoljazba tekstinin` fotokopiyasi`n` keltiredi ha`m woni`n` («Shejire» da`stani` menen birge) fonetikalik, morfologiyalik si`patlari`n` beredi. Soni`n` menen birge usi` yeki da`stanni`n` tekstlerinin` transkripciyasi`n` ha`m rus tiline awdarma varianti`nda beredi. (H.Hamidov Рукописное наследие Бердаха. Монография. Нукус.»Bilim»1995). Monografiyani`n` izine ko`lemli (132-183 bb.) glossariy-Berdag tilinin` tu`sindirme so`zligi berilgen. Bul kitapti`n`

ju`zege keliwi Berdaqti` u`yreniwshilerga bir qansha da`rejede a`meliy ja`rdem boldi` ha`m Berdaqtni`w ilimine qosi`lg`an u`les boldi`.

Joqari`da keltirilgen miynetlerdin` avtorlari`ni`n` ba`ri de «Xorezm» poemasi`n Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda shi`g`arma dep yesaplaydi` ha`m wo`zlerinin` bul²⁷ poziciyasi`n wo`z imkaniyatlarina`n` qaray mu`mkin bolg`an da`rekler, mag`li`wmatlar, tallawlar menen da`lilleydi. Solay yetip uzaq ji`llar (1954-ji`ldan baslap) kirgizilgen ilimiy dissertaciya na`tiyjesinde «Xorezm» poemasi` ani`q haqi`yqi`y avtori` Berdaqqa qaytari`ldi`. Bul berdaqtni`w iliminin` tariyxin`dag`i` jetiskenliklerden boldi` dep yesaplaw mu`mkin.

90-ji`llardi`n` ishinde Berdaq do`retiwshiligi arnawli` akademiya`li`q izertlew shen`berine tu`sti. Wo`zRIA QQB N.Da`wqaraev ati`ndag`i` til ha`m a`debiyat instituti` ilimiy xi`zmetkerleri 70-80-ji`llari` qaraqalpaq a`debiyatini`n` tariyxin` a`yyemgi da`wirlerden baslap 1920-ji`lg`a shekemgi da`wirin izertlew wobekti yetip aldi` ha`m woni`n` juwmaqlari`n` rus tilinde u`lken monografiya yetip shi`g`ardi`. Usi` ja`ma`a`tlik ko`lemlı jumısta Berdaq do`retiwshiliginin` son`g`i` a`debiyattani`wti`n` son`g`i` jetiskenliklerin yesapqa ali`w menen izertlengen.²⁸ (Berdaq do`retiwshiligi boyi`nsha izertlew avtori` f.i.d.,professor I.Sag`i`tov). Izertlewde Berdaqti`n` wo`mir bayani` boyi`nsha mag`li`wmatlar, shayi`r bolıp jetilisiw jollari` ko`rsetilgen. Berdaq poeziyasi` ko`birek ideyali`q, tematikali`q ko`zqaraslardan qaralg`an. Belgili qosi`qlari` «Xali`q ushi`n», «Jaqsı`raq», «Sali`q», «Bi`yi`l», «Zamanda» h.t.b qosi`qlari` XIX a`sirdegi socialli`q turmi`s kontekstinde qarag`an. Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`nan «Rawshan», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy» da`stanlari` analizge tarti`lg`an. Wolardi`n` tariyxıy, ko`rkemlik a`hmiyeti ayti`lg`an. Solardi`n` ishinde Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda yekenligi gu`manli` bolıp ju`rgen «Aydos biy» da`stani` usi` shayi`rdi`n` ko`lemlı, tariyxıy ha`m ko`rkemlik a`hmiyetke iye ko`rnekli shi`g`armasi` dep yesaplaydi`.²⁹ Biraq bunday tasti`yi`qlawg`a qarama-qarsi` pikirlerde bar. Ma`selen, a`debiyatshi`lar M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov, A.Karimov, I.Yusupov, Q.Bayniyazov, Q.Smamutovlar basqasha pikirde. Wolar wo`z shi`g`armalari`nda «Aydos biy» poemasi`ni`n` Berdaqqa qatnasi` joq shi`g`arma yekenligin da`lillep, ko`plegen argumentler, faktler, isenimli analizler keltiredi. Biz bul diskussiyanı` toli`g`i`raq ha`m ken`irek tu`rde jumısi`mi`zdi`n` kelesi bo`limlerinde sa`wlelendiremiz.

Uli`wma bul kitaptag`i` Berdaqqa arnalg`an bo`lim I.Sag`i`tovti`n` 1974-ji`li` shi`qqan «Sahra bu`lbili» monografiyasi`ni`n` i`qshamlasti`rg`an tu`rin yeske aladi`.

1997-ji`li` Qaraqalpaqstan Respublikasi` Ministrler Ken`esi qarari`na muwapi`q Berdaqti`n` 170-ji`lli`q yubileyin wo`tkerdi. Yubileyge bilimlendiriw, do`retiwshilik ilim ha`m wo`ndirislik ja`ma`a`tlerden wa`killer, sonday-aq Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` Jazi`wshi`lar awqi`mi` basli`g`i`, Wo`zbekstan xali`q shayi`ri, Wo`zbekstan qaharmani` Abdulla Aripov, Wo`zRIA akademigi Baxtiyar Nazarov, professor Abdiqa`dir Haysetmetov h.b lar qatnasti` ha`m Berdaq do`retiwshiligi, woni`n` ha`zirgi waqi`ttag`i` a`hmiyeti, du`nya a`debiyatini`ndag`i` worni`

²⁷ История каракалпакской литературы. С древнейших времён до 1917 года. Ташкент,»ФАН» 1994.

²⁸ История каракалпакской литературы. Стр.200-245.

²⁹ История каракалпакской литературы. стр. 225-230.

haqqi`nda wo`z shi`g`i`p so`ylewlerinde ashi`p berdi. Yubileyge baylani`slı` wo`tkerilgen konferenciya Berdaq do`retiwshiligini` ha`r qi`yli` problemalari` boyi`nsha ilimiy bayanatlar islendi. Usi` ji`ldi`n` ayag`i`nda Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universiteti territoriyasi`nda Berdaq milliy muzeyi ashi`ldi`. Muzey arawli` joybar boyi`nsha quri`li`p, No`kis qalasi`ndag`i` son`g`i` arxitekturalı`q jan`ali`qlardan bolı`p yesaplanadı`. Woni`n` zallari` ha`m wo`jireleri muzey eksponatlari` ko`rgizbe yetiwge ha`m saqlawg`a arnalg`an. Ha`zirgi waqi`tta muzeyde qoljazba ha`m zat eksponatlari` ji`ynalg`an. Wonda ha`r qi`yli` ma`deniy, a`debiy, ilimiy ilajlar, konferenciya wo`tkerilip turadı`, tariyx, a`debiyat pa`nlerinen arawli` sabaqlar wo`tkerildi. Berdaq muzeyi No`kis qalasi`ndag`i` ko`rnekli imaratlardan bolı`p, studentlerdin` su`yikli worni`na aynalg`an.

Berdaqti`n` 170-jılli`q yubileyine bag`i`shlap wo`tkerilgen konferenciya materiallari` tiykari`nda ilimiy toplam shi`g`ari`ldi`.³⁰ Bul toplamda belgili qaraqalpaq a`debiyatshilari` A.Paxratdinov, Yu.Paxratdinov, A.Pirnazarov, H.Hamidov, Q.Bayniyazov, T.Ma`mbetniyazov, I.Wo`tewliev h.t.b maqalalari` basi`lg`an. Wolarda Berdaq shi`g`armalari`ni`n` izertleniw jag`daylari`, Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda gumanizm ha`m milliylik ideyalari`ni`n` sa`wleleniwi, Berdaq shi`g`armalari`nda realistlik su`wretlewlerdin` qollani`li`wi si`yaqli` ma`seleler ko`terilgen. Sonday-aq toplamda Berdaqti`n` «Shejire» ha`m «Xorezm» da`stanlari` boyi`nsha jan`a pikirler ayti`lg`an. (S.Bahadirova ha`m Q.Bayniyazov). Uli`wma bul toplam berdaqtanı`w ilimine jan`a woy-pikirler kirgizdi, jan`a ma`seleler ko`terip shi`qti`.

Usi` 90-jıllardi`n` aqi`ri`nda Berdaq do`retiwshiligi ha`r qi`yli` teoriyalı`q ko`zqaraslardan u`yrenetug`i`n` izertlew jumi`slari` kishi-girim kitapshalar tu`rinde baspadan shi`qti`. Wolardan filologiya iliminin` doktori` (2005-jıldan) Qurbanbay Ja`rimbetovti`n` «Berdaq na`siyatları` – bizin` ruyxi`y g`a`ziyemiz» (No`kis, 1998) degen kitapshasi` di`qqatqa i`layi`q. Avtor Berdaq na`siyatları`n` ha`zirgi zaman talapları`nan kelip shi`g`i`p, shayi`r jasag`an XIX a`cirdegi tariyxı`y, ja`miyetlik ekonomikalı`q sharayatlardi` yesapqa alg`an jag`dayda ilimiy ko`pshilik usi`l menen talqi`yi`n` yetedi. Kitapshadag`i` jan`ali`q sonnan ibarat, yeger de burı`n qaraqalpaq a`debiyatshilari` Berdaqti`n` didaktikalı`q shi`g`armalari`n, etikali`q ko`zqarasları`n` dinnen bo`lip ali`p, ha`tteki wog`an qarama-qarsi` qoyi`p tallag`an bolsa, Q.Ja`rimbetovti`n` pikiri boyi`nsha XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` etikali`q pikirlerdin` ruyxi`y su`yenishi bolı`p islam dininin` aqi`ydaları`, islam filosofiyasi`, musı`lman pari`zlari` ha`m su`nnetleri, payg`ambar ha`diyseleri, musı`lmanlardı`n` muqaddes kitabı` bolg`an «Quran», ja`riya ta`rtipleri xi`zmet yetken.³¹ Avtor wo`zinin` bul ko`zqarası`n` Berdaq, A`jiniyaz ha`m wo`zlerine ustaz yesaplang`an Maqti`mquli` shi`g`armalari`n` tallaw arqali` bildiredi. Wolardi`n` lirikali`q qaharmanı` ja`miyettegi ku`shli qatlamlardı`n` aldi`nda haqi`yqatlı`qti` ayti`wdan, wolarg`a tuwri` joldi`, haqti`n` joli`n` siltewden tarti`nбайdı`, kerisinshe buni` wo`zinin` musı`lmannı`n` wazi`ypasi`, narazi` dep biledi... Demek, Berdaq penen A`jiniyaz wo`zlerinin` didaktikalı` shi`g`armalari`nda yel basshi`lari`nan xali`qti`n` jag`dayi`na duri`s na`zer salı`wdı`, qazi`dan a`dil hu`kim shi`g`ari`wdı`, baq-da`wletli adamlardı`n` qayi`r-saqawatlı` bolı`wdı` qatan` talap

³⁰ Миллий әдебиятымыздың байтереги. Әдебий сын мақалалар топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

³¹ Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз. Нөкис, 1998, 7-8 бетлер.

yetkende, payg`ambar na`siyatlarin`nan, sharayat zan`lari`nan ruyxi`y azi`q aladi`, wolardi` haqi`yqi`y tirek yetedi.³²

Usi` jillari` Berdaq do`retiwshiliginin` milliy wo`zinshelikleri ma`lim da`rejede di`qqat awdari`la basladi`. Filologiya iliminin` kandidati` Ibrayim Wo`tewliev usi` ma`selege bag`i`shlang`an «Berdaq poeziyasi`ni`n` milliy wo`zinshelikleri» (No`kis, «Qaraqalpaqstan»,1998) degen atamada 3,5-betler ko`leminde ilimiy jumi`s ja`riyaladi`. Jumi`sta avtor Berdaq shi`g`armalari`n a`debiyatta milliylik ideyalarin`ni`n` sa`wleleniwi ko`zqarasin`nan u`yreniwge ha`reket yetken. Avtor Berdaqti`n` lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari`n usi` ko`zqarastan tallap, wolardi` qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy sana-sezimlerin, yerisken jetiskenliklerin ko`rsetedi. Bul boyin`sha to`mendegi juwmaqlarg`a keledi: «Juwmaqlasti`ri`p aytqani`mi`zda Berdaqti`n` qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy wo`zinsheliklerin wog`ada teren` sa`wlelendirgen milliy shayi`ri` boli`p jetisti. Birinshiden, qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` tariyx`iy tami`rlari`na, milliy wo`zgesheliklerine iye xali`q, wo`z aldi`na millet yekenligin ko`rsetedi...

Yekinshiden, tuwi`lg`an ma`kan, wo`z yelin`, wo`sken jerin`di bil, su`y qa`dirle dep u`yretti. Ata-babam jasag`an jer, kindik qan tamg`an hasi`l topi`raq, a`diwli Watandi` qa`sterlewdi alg`a tutti`.

U`shinshiden, millettin` ruwx`iy du`nyasi`n ashti`, woni`n` tariyxtag`i` ja`miyettegi a`hmiyetli worni`n ko`rsetip berip, bul arqali` (uli`wma adamzatti`n`) tu`rkiy xali`qlar ma`deniyati`, ma`deniyatti`n` rawajlan`wi`na biybaha u`les qosti`.

To`rtinshiden, xali`qti`n` milliy da`sturlerin, u`rp-a`detlerin turmi`s wo`zgesheliklerin, du`nya tani`mi` ko`zqaraslari`n toli`q ko`rsetip berdi...

Besinshiden, qaraqalpaq xalqi`n barli`q milliy wo`zgeshelikleri, ayi`rmashi`li`qlari` menen du`nyag`a tani`tti`. Xalqi`mi`zdi`n` qaytalanbaytug`i`n milliy wobrazi`n ha`m xarakterin jasad`. Qaraqalpaq degen xali`qti`n` milliy portretin si`zdi`.

Ati`nshidan, Berdaq xali`qti` jaqsi` biledi. Wo`z ana tilinde xalqi`mi`zdi`n` wo`zine ta`n bolg`an milliy wo`zgesheliklerin ju`zege shi`g`aradi`.... Ko`rkem wobrazli` milliy woy-pikirlerdi ju`zege shi`g`ardi`... Berdaq usi` bag`darda qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy ko`rkem a`debiy tilin qa`liplestiredi.³³

I.Wo`tewlievti`n` bul izertlew jumi`si` Berdaq poeziyasi`nda milliy wo`zgeshelikti ani`qlawg`a bag`darlang`an da`slepki arnawli` jumi`slardan boldi`.

Berdaq ha`m milliy ideyalar problemi` professor Qabi`l Maqsetovti`n` maqalalasi`nda da sa`wlelengen.³⁴ Qaraqalpaqstan ha`m Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` I.Yusupovta Berdaqti`n` 170-jil`li`q yubileiyine arnalg`an maqalasi`nda shayi`r poeziyasi`ni`n` a`debiyati`mi`zdag`i` milliy a`debiyat yetiwine a`hmiyetine toqtap bi`lay dep jazadi`: «Berdaq poeziyasi`ni`n` wo`risin ken`eytip, tematikali`q ha`m janrli`q jaqtan woni` tu`rlendirip, woni`n` xali`qli`q demokratiyal`iq ma`nisin ku`sheytip, gu`resshen`lik ruwx u`rlep, woyshan`li`g`i`n teren`letip, milliy a`debiyati`mi`z da`rejesine ko`terdi. Ma`selen, «Aqmaq patsha» da`stani`—bul buri`n bizde

³²Сол китап. 8-бет.

³³ Өтеулиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзіншеліктері. Нөкіс, «Қарақалпақстан,1998,22-бет.

³⁴ Мақсетов Қ, Бердақ хәм миллий ояныў дәўири. «Әмиўдәрья»,№6,1998.

ko`rilmegen jazba a`debiyati`ni`n` epikalı`q do`retpesi. «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy» jeke adamni`n` g`ana yemes, ba`lki xali`qti`n` tariyxı`y ta`g`dirinin` qaharmanlı`q, tragediyalı`q ko`rinisi. Bul shı`g`armalar ha`m «Shejire», «Xorezm» poemalari` ali`mlardi`n` Berdaqti` birinshi qaraqalpaq dep atawi`na negiz boldi`. Mine, bul rawajlani`w wo`zgeshelikleri Berdaqqa deyingi a`debiyati`mi`zda bolmag`an yedi. Woni`n` u`stine Berdaqti`n` do`retiwshiligi qaraqalpaq a`debiy tilin jetilistiriwde u`lken wori`n tutadi`.»³⁵

A`debiyatshı`lari`mi`zdi`n` Berdaq poeziyasi`na milliylik ma`selesin izertlewge umti`li`wda jan`a g`a`rezsizlik da`wirinin` u`lken ta`siri bar. Sebebi, g`a`rezsizlik da`wiri a`debiyati`ni`n` milliyliги ma`selesine jan`asha qarawg`a, jan`asha ha`m progressiv milliy ideologiya kontekstinde jantasi`wg`a mu`mkinshilikler beredi. Buni`n` da`lili retinde Wo`zbekstan Prezidenti Islam Karimovti`n` to`mendegi so`zlerin keltiriwge boladi`:
«...ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an`analarimizga munasib bo`lishiga erishish yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da`vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish-milliy istiqloq mafkurasining bosh maqsadidir.»³⁶

1997-jı`li Berdaqti`n` tuwi`lg`ani`na 170-jı`l toli`wi`na baylani`sli` bir qansha ma`deniy, a`debiy, ilimiy ilajlar wo`tkerilgenligi haqqi`nda joqari`da mag`li`wmat berilgen yedi. Usi`nday ilajlardı`n` biri yubiley hu`rmetine basi`p shı`g`ari`li`p ja`miyetshilikke usi`ni`lg`an Berdaqti`n` jan`a toplamlari` boldi`. Bul toplamlarg`a buri`ng`i` baspalari`na sali`sti`rg`anda bir qansha ji`ynaqlasqan, tekstologiyalı`q jaqtan bir qansha islengen boldi`. Usi`nday toplamlardi`n` biri 1997-jı`li No`kis qalasi`nda «Qaraqalpaqstan» baspasi`nan jari`qqa shı`qkan «Berdaq. Saylandı` shı`g`armalari`» ataması`ndag`i` kitap boldi`. Toplam Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan xali`q shayi`ri` Ibrayı`m Yusupov ha`m Wo`zbekstan IA haqi`yqi`y ag`zasi`, filologiya iliminin` doktori`, professor H.Hamidovlar ta`repinen baspag`a tayarlang`an. Wolar Berdaqti`n` ha`r bir shı`g`armasi`n qayta qarap, wolar ha`r qi`yli` qosı`mtalardan tazalap yetiwge ha`reket yetken. Al, buri`nnan ko`shirme qoljazbasi` bar shı`g`armalari`n sol qoljazba tiykari`nda toplamg`a kirgizilgen. Ma`selen, Berdaqti`n` «Shejire», «Xorezm» poemalari` qoljazba tiykari`nda berilgen. «Xorezm» poemasi` Berdaqqa tiyisli yemes dep buri`ng`i` basi`lg`an toplamlarg`a kirgizilmegen yedi. «Xorezm poemasi` haqqi`nda ko`p ji`lli`q diskusiyalardan son` wol usi` toplamg`a Berdaqti`n` haqqi`yqi`y shı`g`armasi` si`patı`nda kirgizildi. Toplamdi` du`ziwshi ha`m tayarlawshı`lardı`n` biri xali`q shayi`ri` Ibrayı`m Yusupov wog`an «Qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy maqtani`shi`» degen temada alg`i` so`z-maqala jazg`an. Maqalada avtor Berdaq miyrasi`ni`n` a`hmiyetin ko`rsetedi, woni` yeke de ilimiy tiykarda teren` izertlew kerek yekenligi ha`m keleshekтеги wazi`ypalari` haqqi`nda aytadi`. «Gawhardi` wog`an jabi`sqa basqa qosı`mtalardan tazalamag`an shelli wol jilwalanbaydi`. Sol degendey, Berdaqti`n` hasi`l miyrasları`n shan`-

³⁵ Юсупов И. Қарақалпақ х-алқының миллий мақтанышы. //Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкіс,»Қарақалпақстан»,1997,7-бет.

³⁶ Қаримов И. Сўз боши. // Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон»,2001,7-бет.

tozan`lardan, sho`p–shardan arshi`p, xali`qqa shayi`rdi`n` ga`wharday hasi`l wo`z so`zlerin beriwimiz lazi`m.»³⁷

Usi` yubileydin` mu`na`sebeti menen Berdaq shi`g`armalari`ni`n` jan`a awdarmasi` iske asi`ri`ldi`. Bunnan buri`ng`i` wo`zbek tilinde shi`qqan Berdaq toplamlari`ni`n` barli`g`i` derlik Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` Mirtemir awdarmasi`nda shi`qqan yedi. (1951, 1956, 1968, 1978, 1983-ji`llarda). Berdaqti`n` wo`zbek tilinde shi`qqan yen` son`g`i` toplami` shayi`r ha`m talantli` awdarmashi` Muzaffar Axmad awdardi`.³⁸ Awdarma toplami`na Wo`zIA akademigi, filologiya ilimlerinin` doktori`, professor, belgili a`debiyatshi` Baxtiyar Nazarov «Zaman lashi`ni`» degen temada kiris so`z, maqala jazg`an.(3-5-betler). Jan`a toplamg`a na`zer salg`anda awdarmashi`ni`n` Berdaq do`retiwshiliginin` ani`q worginali`nda puqta u`yrengenligin ko`remiz. Bizin` ko`zqarasi`mi`z boyi`nsha Muzaffar Axmad Berdaq shi`g`armalari`n` teren` tu`sinip awdarg`an, woni`n` ha`r bir qatari` u`stinde bas qatari`p woriginalg`a sa`ykes wo`zbekshelegen. Awdarmalarg`a na`zer salg`anda wo`zbek ha`m qaraqalpaq xali`qlari` tilinin`, ruwxiy du`nyasi`ni`n`, turmi`s ta`rizinin`, jasaw sharayatlari`ni`n`, du`nya tani`mi`ni`n`, ko`rkem woylaw, pikirlew usi`llari`ni`n` ku`ta` jaqi`nli`g`i`n` seziwge boladi`. Mi`sali`, «Jaqsiraq» qosig`i`n` alayi`q.

Aq buwdayi` turi`p, suli` sepkennen,
Taza sali` turi`p, shigin yekennen,
Jansi`z qi`ri`q kun qayg`i` uwayi`m shekennen,
Densawli`qqa bir ku`n shadli`q jaqsiraq.

Oq bug`doyi` turib suli` sepkandan,
Toza sholi` turib kurmak ekkandan,
Bekor qirq kun qayg`u –hasrat chekkandan,
Tan sog`likka bir kun xandon yaqshirok.³⁹

Bul mi`salg`a qarag`anda woriginaldag`i` ha`m awdarmadag`i` leksikali`q quram tek jaqi`n g`ana yemes, wol birdey, so`zler tek fonetikali`q wo`zgerisler menen aji`raladi`. Woni`n` u`stine buwday, suli`, shigin yegiw yeki xali`qqa da birdey diyxanshi`li`q tu`rleri, ka`sip-ka`ri boli`p yesaplanadi`. Wolardi`n` atamali`da birdey. Juwmaqlap aytqanda, Muzaffar Axmadti`n` awdarg`an Berdaq shi`g`armalari` woriginalg`a sa`ykesligi menen su`ysindiredi. Berdaqti`n` wo`zbek tilindegi jan`a awdarmasi` Berdaqti` jan`a a`wladqa tani`ti`wda u`lken xi`zmet yetetug`i`n` kitaplardan boli`p tabi`ladi`.

³⁷ Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997, 9-бет.

³⁸ Бердақ. Танланған асарлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.

³⁹ Бердақ. Танланған асарлар. 16-бет.

2.3. Berdaq shi'g'armalari` tarixi`y, ja'miyetlik ha'm filosofiyali`q ilimler na`zerinde

Wotken a`sirdin` 90-jillari`nan Berdaq miyrasi`n ja'miyetlik, filosofiyali`q, tarixi`y ilimler ko`zqarasi`nan da izlendi. Sebebi, Berdaq tek g`ana ko`rkem so`z sheberi ha'm baqsi` boli`p qalmastan, ulli` woyshi`l, tariyxshi` boli`p tabi`ladi`. Woni`n` ko`plegen shi'g'armalari`nda ja'miyettin` payda boli`wi`, rawajlani`wi` haqqi`nda tarixi`y ha'm teren` filosofiyali`q woy- pikirler, xali`qli`q pedagogikag`a su`yengen ta`lim- ta`rbiya haqqi`nda woylar, etikali`q, estetikali`q ko`zqaraslar sa`wlelengen. Berdaqti`n` bunday ko`zqaraslardi` ja'miyetlik ha'm filosofiyali`q ilimler wa`killerinin` di`qqati`na wo`zine tarti`p, izertlew wobektine aynaldi`. Wolar tuwrali` ko`plegen maqalalar, kitapshalar, ko`lemli monografiyalar jazdi`. Usi`nday izertlewlerdin` biri filosofiya ilimlerinin` doktori`, professor Ka`rimbay Xudaybergenovti`n` «Qaraqalpaqstanda ja'miyetlik siyasiy ha'm filosofiyali`q woy-pikirlerdin` rawajlani`wi`» («Развитие общественное –политической и философской мысли в Каракалпакстане. XIX и начала XX веков» Нукус,»Каракалпакстан», 1990) degen ko`lemli monografiyasi` (19,75 baspa tabaq ko`leminde). K.Xudaybergenov bunnan buri`n da XIX a`sirdin` qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n`, soni`n` ishinde Berdaqti`n` ja'miyetlik, filosofiyali`q woy-pikirleri boyi`nsha maqalalar ha'm kitaplar jazg`an yedi: «Этические воззрения каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» Нукус, 1967; «Общественно – политические и философские взгляды каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» Нукус,1975; «Berdaqti`n` du`nyag`a ko`zqarasi`ni`n` ayi`ri`m ma`selelerine». «A`miwda`r`ya» №12, 1975, 110-119-betler; «Qaraqalpaq demokrat shayi`rlari`ni`n` etikali`q ko`zqaraslari` haqqi`nda». «A`miwda`r`ya»№10, 1976, 119-125-betler; «Berdaq qaraqalpaq xalqi`ni`n` ulli` woyshi`li`». «A`mu`wda`r`ya» №11, 1977, 95-104-betler; Usi` atamadag`i` maqala «Berdaq haqqi`nda so`z»toplami`nda (No`kis, 1987, 43-66-betler);,1987«Мировоззрение Бердаха». Нукус. Demek, bul keltirilgen miynetler 1990-jillari` shi`qqan ko`lemli monografiyani` jazi`wg`a K.Xudaybergenov u`lken tayarli`qlar menen kelgenligin ko`rsetedi. Monografiyada avtor Berdaqti`n` filisofiyali`q ko`zqaraslari`n u`yreniwge u`lken wori`n aji`ratqan (108-171-betler). Wonda Berdaqti`n` uli`wma jarati`li`s haqqi`nda ko`zqaraslari`n woni`n` «Izler yedim» h.b qosi`qlari`n analizlew arqali` ani`qlang`an. Avtordi`n` tasti`yi`qlawi` boyi`nsha Berdaq du`nyani`n` jarati`li`si` haqqi`ndag`i` ma`seleni wobektivlik idealizm poziciyasi`nan sheshken, yag`ni`y wol du`n`yani`n` materialistik tiykarg`a iye yekenligin moyi`nlaydi`, biraq a`lem yen` da`slep quday jaratqan , son`i`nan wol materialli`q tiykarda rawajlang`an dep yesaplaydi`. Buni`n` da`lili du`n`yani`n` qurami` to`rt elementten turatug`i`ni` («To`rt na`rse du`n`ya to`rkini») , biraq woni`n` basli` quda yekenligi («A`wel haq insan bil buni`») keltiriledi. Wort a`sirlik Shi`g`i`s yellerinde to`rt element (to`rt unsur- topi`raq, hawa, wot, suw) tu`sinigi du`n`yani`n` quri`li`si`, woni`n` materialdan turatug`i`nli`g`i` haqqi`nda ken` tarqalg`an tu`sinik

yedi. Berdaq usi ta'limatti wo'z qosiqlarinda sa'wlelendirgenin avtor mi'sallar tiykari'nda ko'rsetedi.⁴⁰

Filosof izertlewshinin ko'rsetiwi boyi'nsha Berdaq qudani' birlenshi, qalg'an barli'q jarati'li'sti' yekilemshi dep wobektiv idealizm ta'limati' tiykari'nda moyi'nlay woti'ri'p, wortodoksal islamni'n ha'm woni'n du'n'yadag'i' worni' haqqi'nda tu'siniklerine qarsi' shi'g'adi'. Wortodoksal islam wa'killerinin' tu'sindiriwi boyi'nsha adam qudani'n' jaratqan bendesi bolg'anli'qtan, wol wo'mir boyi' qudani' bergeni si'zi'g'i' boyi'nsha ju'redi, ta'g'dirge ta'n beredi, wo'zinin' jaman yaki jaqsi' i'g'balina qayi'l boladi', Adam gu'resshen' yemes, passiv maqluq si'pati'nda tu'sindiriledi. Al, Berdaqti'n' shi'g'armalari'nda adam wo'z ta'g'diri ushi'n gu'resetug'i'n, ja'miyetlik jag'daylar, wo'zinin' jekke ta'g'diri haqqi'nda woylanatug'i'n, woni' jaqsi'lawg'a ha'reket yetetug'i'n aktiv gu'resshen' wobrazi'nda su'wretleydi. Mi'sali', «Aqmaq patsha» da'stani'nda Gu'lim zorli'qqa, a'dalatsi'zli'qqa qarsi' gu'resshen' qi'z wobrazi'nda, «Yernazar biy» degi Yernazar xali'qti' izine yertip, milliy-azatli'q gu'reske ja'mlestiredi ha'm pidayi' siyasatti', gu'resshen' wobrazi'nda su'wretlenedi.⁴¹

Ilimpazdi'n' ayti'wi' boyi'nsha Berdaq filosofiyali'q temada arnawli' traktatlar yamasa miynetler jazbag'an. Woni'n' filosofiyali'q pikirleri ha'r qi'yli' shi'g'armalari'nda ko'rkem wobrazlar menen berilgen. Sonli'qtan woni'n' filosofiyali'q pikirlerin puqtali'q penen ayi'ri'p qatarlardan tabi'w kerek yamasa pu'tin shi'g'armani'n' ideyali'q mazmunin'an, qaharmanlardi'n' is-ha'reketlerinen an'law kerek.⁴²

Monografiyada Berdaqti'n' etikali'q ko'zqaraslari' «Jaqsi'raq», «Xali'q ushi'n», «Bolg'an yemes», «Sali'q», «Bi'yi'l» qosiqlari' ha'm ayi'ri'm da'stanlardi'n' analizi tiykari'nda ani'qlang'an. Wonda jaqsi'li'q ha'm jamanli'q, a'dalatli'q, yerkinlik, baxi't si'yaqli' etikali'q tu'sinikler ko'rkem wobraz arqali' berilgen.

Sunday-aq bul miynette Berdaqti'n' estetikalik ko'zqaraslari' tuwrali' da belgili da'rejede izertlewlər ju'rgizilgen. Berdaq shi'g'armalari'ni'n' analizi tiykari'nda avtor shayi'rdi'n' go'zzalli'q ha'm si'qi'lsi'zli'q (jerkenishlilik), ko'terin'kilik, qaharmanli'q tragediyali'q ha'm komediyali'q degen estetikalik ko'rinishlerdin' kategoriyalari'n' tabadi'.

Uli'wma alg'anda professor K.Xudaybergenovti'n' bul jumi'si' XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' klasikleri, soni'n' ishinde Berdaqti'n' ja'miyetlik, filosofiyali'q woy-pikirlerin ilimiy ani'qlaw boyi'nsha berdaqtan'w ilimine qosi'lg'an salmaqli' u'les boldi'.

G'a'rezsizlik ji'llari' Berdaq miyrasi'na tariyx ilimi ko'zqaraslari'nan da izertlendi. Bul bag'darda ko'p g'ana maqalalar shi'qti', monografiyalar jazi'ldi'. Wolarda Berdaqti'n' ulli' woyshi'l shayi'r si'pati'nda bildirgenin tariyx'i'y ko'zqaraslari', keltirgen tariyx'i'y mag'li'wmatlari' tariyx'i'y da'rekler menen salisti'ri'li'p ani'qlanadi'. Sunday-aq an'i'zli'q mag'li'wmatlar da tariyx'i'y da'rekler menen salisti'ri'li'p, wolardi'n' tariyx'i'y a'hmiyeti ashi'ladi'. Bul jumi'slardi'n' ishinde belgili tariyxshi', professor Maqset Tilewmuratovti'n'

⁴⁰ Худайбергенова К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакстане. (XIX и начало XX веков). Нукус, «Каракалпакстане», 1990, стр.195-196.

⁴¹ Худайбергенов К. сол китапта.197-бет.

⁴² Худайбергенов К. сол китапта. 195-бет.

«Qaraqalpaq poeziyası-tariyxıy da`rek» degen monografiyası di`qkatqa i`layıq. ⁴³ Qa`nige tariyxshıni`n` miynetı qaraqalpaq poeziyasıni`n` tariyxıy da`rek yekenin da`lillewge bag`i`shlang`an. Wonda ko`p sanlı tariyxıy, etnografiyalıq, a`debiy ha`m folklorlıq da`reklerge negizlenip qaraqalpaq xalıq da`stanları, xalıq qosıqları, Jiyeñ Ji`raw, A`jiniyaz, a`sirese Berdaq Wo`tesh ha`m basqa da qaraqalpaq shayırlarıni`n` shıg`armalarındag`i` tariyxıy mag`li`wmatlar, tariyxıy da`rekler menen salıstıri`p izertlenedi.

Kitaptıñ u`lken bir bo`limi Berdaq shıg`armalarındag`i` tariyxıy dereklerdi anıqlawg`a arnalg`an. Bul bo`lim «Qaraqalpaq xalıq tariyxı ha`m Berdaq shıg`armaları» (35-289 bb) dep atalıp, wol 320-betlik kitaptıñ tiykarg`i` bo`limin quraydı. Professor M.Tilewmuratov bul kitaptı islegenge shekem Berdaq do`retiwshiliginde tariyxıy da`rekler ma`selesi boyıñsha ko`plegen maqalalar, ha`tteki ayıri`m kitaplar shıg`arg`an yedi. Wol 1967-jıli «Произведение Бердаха как источник по истории каракалпаков» degen temada dissertaciya jaqlag`an tariyx ilimlerinin` kandidati` ilimiy da`rejesin alg`an yedi. Bunnan son` wol usı dissertaciyanıñ tiykari`nda «Berdaq shıg`armalarındag`i` tariyxıy da`rekler» degen monografiyalıq jumısi`n shıg`ardi`.(No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1968). Ja`ne de wol usı Berdaq ha`m tariyx teması boyıñsha bir qatar maqalalar ja`riyaladı. Wolardan to`mendegi maqalalardı ko`rsetiw mu`mkin: «Исследователь истории каракалпаков», 30-marta, 1963; «Бердак как историк»// «Вестник ККФАН УЗССР, 1965, №4, стр.53-57; «Халк тарихчиси»//ФАН ва турмуш»,2000, №4,22-23-bb. «Xalıq tariyxıni` izertlewde Berdaq shıg`armalarıni`n` a`hmiyeti», «A`miwda`r`ya» №2, 1968,122-125 bb. «G`orug`li` ha`m Berdaq shayı`r», «Вестник КК ФАН УЗССР», 1974,№4,113-117-bb; «Shayı`r ha`m haqı`yqatlıq», «Sovet Qaraqalpaqstanı» 6-yanvar, 1976; «Berdaq tariyxshı». «Вестник»;№4, 1985; «Wo`z da`wirinin` ji`lnaması»// «Berdaq haqqı`nda so`z. ilimiy toplan. No`kis, 1987, 179-182 bb. Bul maqalalarda Berdaq do`retiwshiliginde qaraqalpaq xalqı tariyxıni`n` qanday da`rejede sa`wlelengenı anıqlanadı, Berdaq ha`m qaraqalpaqlar tariyxı ma`selesi wortag`a qoyıldı.

«Qaraqalpaq poeziyası- tariyxıy da`rek» monografiyasında avtor poeziyasıni`n tariyxıy da`reklerdi izertlegende mi`na sha`rtti basshi`li`qka aladı: «Wo`tken tariyxıy da`wirlerdi jazıwdıñ yen` baslı sha`rti haqı`yqatlıqtı` jazıw bolıp yesaplanadı. Yeger shıñ haqı`yqat bolsa, wonıñ shıg`armaları da tariyxıy da`rek bolıp xı`zmet yete aladı»⁴⁴

Monografiya menen tani`sqanda Berdaq shıg`armalarıni`n` shıni`nda tariyxıy mag`li`wmatlarg`a, da`reklerge bay yekenligin ko`remiz. Sebebi, joqarıdag`i` tariyxshı ilimpaz aytqanı`nday, ullı shayı`r Berdaq wo`zinin` aldi`na haqı`yqatlıqtı` jazıw wazı`ypasıñ qoyg`an. Bunı ullı shayı`rdıñ wo`zi tasti`yi`qlaydı.

Shayı`r yedim, ko`zimniñ ko`rgenin jazdı m,

Ko`kiregimniñ sezip bilgenin jazdı m. ⁴⁵

Biraq bug`an qarap poeziyadag`i` mag`li`wmatlardı ha`mmesi de tariyxıy da`reklerge su`yengen dep juwmaq shıg`ari`wg`a bolmaydı. Bul mag`li`wmatlardıñ

⁴³ Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарийхый дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1994.

⁴⁴ Тилеўмуратов. М.Қарақалпақ поэзиясы- тарийхый дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1994, 95-бет.

⁴⁵ Бердақ сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997,28-бет.

ani`qli`g`i` tariyxì, etnografiyalìq da`rekler menen salìstì`ri`lsa g`ana ju`zege shì`g`adi`. Tariyxshì M.Tilewmuratov usì`principe Berdaq shì`g`armalari`ndag`i` tariyxì`y a`hmiyetke iye mag`li`wmatlardì, da`reklerdi aji`ratadi`. Avtor Berdaq shì`g`armalari`nda xronologiya (waqi`t, jì`l yesabi`) ma`sesesine kewil bo`lgenligi, wolardì` salìstì`ri`p izertlegende durì`s shì`g`atug`i`nli`g`i` ko`rsetilgen. Biraq Berdaqta jì`l yesabi` hijriy yamasa melodi`y jì`l yesabi` menen yemes, al Worayli`q Aziya yellerinde buri`nnan ken` tarqalg`an haywanatlar jì`l yesabi` qollani`lg`an. Usì` jì`l sanag`i`na qarap Berdaqti`n` shì`g`armalari`nan Berdaqti`n` wo`zini`n` tuwi`lg`an jì`li`n, geypara qosì`qlari`ni`n` ha`m da`stanlari`ni`n` qashan jazì`lg`anli`g`i`, ayi`ri`m waqi`yalardì`n` qashan bolatug`i`ni`n` ani`qlawg`a bolatug`i`nli`g`i`n tariyxshì` ilimpaz ko`rsetip beredi.

Jumi`sta Berdaq «Shejiresi» ha`m woni`n` tariyxì`y negizleri tuwrali` ma`seleге ayri`qsha kewil bo`lingen. Berdaq «Shejiresinde qaraqalpaqlardì`n` uri`wları`ni`n` kelip shì`g`i`wi` ha`m wolardì`n` xali`q bolì`p qalì`plesiwì` haqqi`nda bay mag`li`wmatlar keltirilgen. Usì` mag`li`wmatlardì`n` birazi` an`i`zli`q, mifologiyali`q si`patlarg`a iye bolsa, bir qanshasì` tariyxì`y negizlerge iye. Izertlew avtorì` usì` mag`li`wmatlardì`n` tariyxì`y da`reklerin izlep tu`rkiy xali`qlardì`n`, soni`n` ishinde qaraqalpaqlardì`n` tariyxì`n` izertlegen ko`rnekli tariyxshì` ali`mlardì`n` miynetlerin u`yrenedi. Berdaq keltirgen «Shejire» degi mag`li`wmatlardì` V.V. Bartol`dti`n`, B.Dyugrekovti`n`, P.P. Ivanovti`n`, S.P. Tolstovti`n`, T.A. Jdankoni`n` , S.K.Kamalovti`n` miynetlerindeki qaraqalpaqlar tariyxì` haqqi`ndag`i` mag`li`wmatlar ha`m da`rekler menen salìstì`radi`. (120-136 betler) wolardì`n` an`i`zli`q ha`m tariyxì`y negizlerin aji`ratadi`. Sonday-aq monografiyada ayi`ri`m syujetlerdin` ha`m wolardì`n` qaharmanlari`ni`n` an`i`zli`q ha`m tariyxì`y negizleri aji`ratì`p berilgen. Mi`sali`, «Shejire»degi wobrazlardì`n` biri Shi`n`g`i`s xan ha`m tariyxì`y Shi`n`g`i`s xan arasi`ndag`i` jaqi`nli`qlar ha`m ayi`rmashi`li`qlar joqari`da ko`rsetilgen tariyxì`y, sonday-aq lingvistikali`q, folklorli`q izertlewlerdin` na`tiyjelarine su`yenip ashì`p berilgen.

Monografiyani`n` bunnan son`g`i` bo`limlerinde «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy», «Xorezm» poemalari`nda sa`wlelengen tariyxì`y waqi`yalar, adamlar, ha`r qi`yli` mag`li`wmatlar tariyx ilimi aspektinde u`yreniledi. Wolardì`n` tariyx penen baylani`si` ashì`p beriledi. Bunda avtor ha`r qi`yli` tariyxì`y da`reklerge su`yenip izertlew ju`rgizedi. Mi`sali`, Aydos biy, Yernazar biy ko`terislerine baylani`slì` poemalarda sa`wlelengen mag`li`wmatlardì` XIX a`sirdegi Xiywa tariyxshì`lari` Munistin` «Ferdasil ig`bol», Agahiydin` «Gulshani davlat» tariyxì`y xronologiyalari`na (jì`lnamalari`na). Conday- aq ko`rnekli tariyxshì`lar P.P.Ivanovti`n` «Очерк истории каракалпаков», S.K.Kamalovti`n` «Каракалпаки в XVIII- XIX веках (Ташкент,1968), A.N.Samaylovichti`n` miynetlerindeki da`reklerge su`yenip tallaydi`. Xiywa xronikalari`nda Aydos biy, Yernazar biy ha`reketlerine unamsi`z baha berilip, wolardì` jaramas, yelbuzar, ha`tteki qaraqshi`lar dep bahalag`an bolsa, Berdaq wolardì` jaqsì` adamlar dep bahalaydi`. Mi`sali`, Aydos biy tuwrali` Aydos degen ulli` kisi, Aqi`ri` ketti qoldan ku`shi, Sheyit wo`ldi Aydos baba dese, Yernazar biy tuwrali` «G`orug`li` bektey yer yedi, Qatarda qosa nar yedi, Toli` jurta da`rkar yedi, Sheyit wo`ldi Yernazar biy» dep rasmiy Xiywa pikirlerine qarsi` unamli` pikirler beredi. Tariyxshì`ni`n` pikiri boyi`nsha Aydos biy ha`m Yernazar biy

ko`terilisleri haqqi`nda da`slepki pikir bildirgen Berdaq boli`p yesaplanadi`, bul tariyx ilimi ushi`n a`hmiyetke iye.⁴⁶

Kitapta sonday-aq «Kulen boli`s», «Xorezm» poemalari` tariyxii`y da`rekleri haqqi`nda izertlewler berilgen. Uli`wma alg`anda M.Tilewmuratovti`n` bul monografiyasi` Berdaq poeziyasi`ni`n` ja`ne bir qi`ri`n ashi`p beredi. Bul miynet Berdaq poeziyasi`ni`n` tariyxii`y negizlerin, ideyali`q mazmunin`, realistlik su`wretlew usi`llari`n qollani`li`w da`rejesin ashi`w ushi`n jan`a ilimiy da`rek boli`p xi`zmet yetedi. Sonli`qtan wol Berdaqta`ni`w ilimine qosi`lg`an yelewli u`les boldi` dep yesaplaymi`z.

Berdaq ulli` woyshi`l si`pati`nda ja`miyetke ta`lim- ta`rbiya ma`selesine de ayri`qsha itibar bergin yedi. Wol wo`zinin` ta`lim- ta`rbiya, uli`wma pedagogikali`q, psixologiyali`q woy-pikirlerin ko`plegen qosi`qlari`nda, epikali`q shi`g`armalari`nda ko`rkem sa`wlelendiredi. Sonli`qtan woni`n` pedagogikali`q ko`zqaraslari`n usi` ma`selege arnalg`an qosi`qlari`nan («Balam», «Nadan bolma» si`yaqli`), sonday- aq basqa shi`g`armalari`nan ji`ynap bir sistemag`a tu`siriw talap yetiledi. Bunday juwapkerli ha`m qi`yi`n jumista wori`nlawg`a pedagog- ali`m , pedagogika iliminin` doktori`, professor Wo`serbay A`lewov qol urg`an. Wol «Qaraqalpaqstanda ta`lim- ta`rbiyalii`q woylardi`n` qa`liplesiw ha`m rawajlani`wi`» (No`kis, «Bilim»,1993, 504-betten ibarat) degen temada ko`lemli (31,5 baspa tabaq) monografiya jazdi`. «Ilimpazdi`n` bul kitabi`nda tariyxii`y- arxeologiyali`q, etno- pedagogikali`q ja`ne arxivlik mag`li`wmatlar tiykari`nda, sonday- aq ali`mlar menen shayi`rli`q, jaslar ta`rbiyasi` jo`nindegı ko`zqaraslari` negizinde Qaraqalpaqstanda a`yyemgi qa`wimlik da`wirde baslap a`sirimizdin` (XX a`sirdin`) woti`zi`nshi` ji`llari`na shekemgi ta`lim- ta`rbiyalii`q woy- pikirlerdin` qa`liplesiw ha`m wo`zine belgiler menen rawajlani`wi` izertlengen»⁴⁷

Kitapta berilgen usi` annataciyag`a qarag`anda izertlewshi ku`ta u`lken wazi`ypani`, atap aytqanda, Qaraqalpaqstandag`i` ta`lim- ta`rbiyalii`q woy- pikirlerdin`, xi`zmettin` a`meliy turmi`sta, adamlardi`n` ruwxii`y du`n`yasi`nda qa`liplesiw tariyxii`n uzaq da`wirlerden baslap XX a`sirdin` 30-ji`llari`na shekemgi wortali`qta ilimiy sa`wlelendiriw wazi`ypasi`n wori`nlag`an. Kitapta soni`n` menen Berdaqti`n` pedagogikali`q woy- pikirlerin sa`wlelendiretug`i`n «Berdaqti`n` ta`lim- ta`rbiyalii`q woy- pikirleri» degen u`lken bo`lim aji`rati`lg`an.

Bul bo`limde pedagog- ali`m Berdaq do`retiwshiliginde jaslarg`a ta`lim - ta`rbiya beriw ma`selesine jaqsi` itibar berilgen. Ta`rbiya arqali` adamlarda unamli` qa`siyetler qa`liplestiretug`i`ni`n, woy-o`risi wo`setug`i`ni`n, ja`miyette wo`z worni`n tabatug`i`ni`n «Balam», «Wo`mirim», «Xali`q ushi`n», «Yeken» degen qosi`qlari`nda Berdaq ko`rsetip beredi. Berdaqti`n` pikiri boyi`nsha «Balani` ta`rbiyalawdag`i` yen` basli` maqset woni`n` keleshekte ja`miyet, xali`q ushi`n paydali` azamat boli`p jetilisiwin qarasti`ri`wdan ibarat. Bul ushi`n wolardi`n` ta`rbiyasi`na u`lken itibar menen qarawdi` yeskertti. «Balam» qosi`g`i`nda wo`z perzentin` ji`lli` sezimler menen unamli` ta`rbiyalag`ani`n basqalarg`a u`lgi yetedi. Usi`lay yetkende perzent ata- anasi`n hu`rmetlep si`ylaydi`, barli`q intasi` menen woni`n` maqsetli

⁴⁶ Тилеўмуратов.М. Сол китапта. 227-бет.

⁴⁷ Әлеўов.Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесіуі хәм раўажланыўы.(Қарақалпақ халқының педагогикалық тарийхы).Нөкис, «Билим», 1993,4-бет.

islerin dawam yetedi, dep balalardi`n` aldi`na da «Ata-anan`di` qa`dirle, wo`lgenin`she jaqsi` so`yle» dep u`lken wazi`ypalar qoyadi`.⁴⁸ Berdaq wo`zinin` shi`g`armalari`nda jaslardi`n` yel xizmetine jaraytug`i`n azamat boli`p jetilisiwinde etikali`q ta`rbiyani`n` worni` ayri`qsha yekenin ko`rsetedi. Bul ma`selede shayi`rdi`n` ag`arti`wshi`li`q ideyalar`, didaktikali`q woy-pikirleri alg`a shi`g`adi`.

Ulli` shayi`r jaslardi`n` jetilisen boli`p shi`g`i`wi`nda estetikalı`q ta`rbiyani`n` a`hmiyetin ayri`qsha atap wo`tedi. Sebebi, ko`rkem so`z,caz , muzi`ka wo`nerleri insanni`n` kewil sarayi`n go`zzallandi`radi`, wonda jag`i`mli` sezimler woyatadi` ha`m wolardi` rawajlandi`radi`. «Bul ma`selede shayi`r muzi`kani`n` roline zor a`hmiyet berdi. Jag`i`mli` sazdi`n` sub`ekttegi na`zik sezimlerde woyati`p, ruwx bag`i`shlaytug`i`ni`n, adamlardag`i` yen` na`zik sezim- tuyg`i`lardi` tu`sindiriw mu`mkinshiligine iye yekenin biledi. Til menen bayanlaw mu`mkin bolmag`an tu`siniklerdi muzi`kani`n` adam kewline jetkeretug`i`ni`n, budan la`zzetleniw, ruwxlanı`w ju`z beretug`i`ni`n muzi`kali`q adamdag`i` baxi`tli`li`qti`, qapashi`li`qti` bayanlawg`a qa`biletligin ta`jiriybede ko`p ko`rdi. Berdaqti`n` pikirinshe muzi`ka real du`n`yani` wo`zinde sa`wlelendiredi. Wol wo`zinin` emocional ta`sirligi menen adam sanasi`nda aktiv sezimler payda yetedi. Adamdi` jasarti`p, yoshlandi`radi`. Jasli`g`i`n, qi`zi`qli` turmi`slari`n yadqa tu`siredi, tolqi`nlang`an sazdi` ti`n`lap wo`mir, du`n`ya haqqi`nda woylani`wg`a beriledi, adam wo`zine ideyalar, sezimler la`zzetler aladi`. Shayi`r bul pikirlerin «Hu`rlimang`a» qosi`g`i`nda ku`ta` jaqsi` bayanladi`. Muzi`ka jaslardi`n` turmi`sti` estetikalı`q qabi`l yetiwın, wog`an estetikalı`q qatnasta boli`w qa`biletligin rawajlandi`radi` dedi»⁴⁹

Berdagti`n` pedagogikalı`q ag`arti`wshi`li`q ko`zqaraslari` woni`n` jaslardi` tariyxı`y bilim, tariyxı`y sana- sezim menen ta`rbiyalaw ma`selesin geypara qosi`qlari`nda, «Shejire», «Aydos biy», «Amangeldi», «Yernazar biy», «Xorezm» poemalari`nda ko`teredi. «Shayi`r jaslarg`a xali`q tariyxı`n bayanlap beriw ushi`n qaraqalpaq xalqi`ni`n` wo`timshtegi tariyxı`n teren` u`yrenetug`i`n ha`m ulli` «Shejire»ni do`retti. Berdaqti`n` «Shejire»si qaraqalpaqlardi`n` tariyxı`y- siyasiy ha`m xojali`q jumı`slari`n bayanlaytug`i`n ko`p g`ana materiallardı` wo`z mazmunı`na ji`ynag`an. Sonli`qtan da Berdaq wo`z xalqi`ni`n` tariyxshi`si`. Ag`arti`wshi`li`q «Shejire»si arqali` qaraqalpaq xalqi`ni`n` a`yyemgi da`wirlerinen baslap, XX a`sirge shekemgi tariyxı`na baylanı`sli` tariyxshi`li`rg`a ko`p sanli` mag`li`wmatlar poetikalı`q so`z benen berilgen u`lken bir tariyxı`y shi`g`armag`a wol filosof shayi`r ha`m tariyxshi`si`patı`nda wo`zinin` pikirin «Taqi`yi`q Shejiredur so`zim» dep bayanlaydi`».⁵⁰

Qaraqalpaqstanda pedagogika ilimin rawajlandi`ri`wg`a u`les qosqan belgili qa`nige pedagogika ilimlerinın` doktori`, professor Wo`cerbay A`lewov Berdaqti`n` pedagogikalı`q ha`m ag`arti`wshi`li`q ko`zqaraslari`n izertlew jumı`si`n 1970-jı`llı`rdan baslag`an yedi. Bul ma`sele boyi`nsha wol bir qatar kitaplar, maqalalar ja`riyaladi`. Woni`n` kandidatli`q dissertaciyasi` tikkeley Berdaqti`n` ag`arti`wshi`li`q, pedagogikalı`q woy- pikirirlerin izertlewge qarati`lg`an

⁴⁸ Әлеуов. Ө. Сол китапта.345-бет.

⁴⁹ Әлеуов.Ө. Сол китапта.361-бет.

⁵⁰ Әлеуов.Ө. Сол китапта. 357-бет.

yedi. Wol 1974-jilī «Педагогические взгляды Бердаха» (« Berdaqti`n` pedagogikalı`q ko`zqaraslari`») degen temada kandidatlı`q dissertaciya jaqladi`. 1995-jilī «Становление и развитие педагогической мысли в Каракалпакстане. (с древнейших времен до 30-годов XX века) degen temada doktorlı`q dissertaciya jaqladi`. Bulardan basqa wol ko`p g`ana maqalalar jazdi`: Berdaq jaslar ta`rbiyasi`nda wortali`qti`n` ta`siri haqki`nda. Wo`zRIAQQF xabarshi`si` №1, 1973, 91-92 bb; Berdaqti`n` pedagogikalı`q ko`zqaraslari`nan. (Qaraqalpaq tilindegi mekteplerdin` mug`allimleri ushi`n metodikalı`q ja`rdem. No`kis- Tashkent, 1973, «Wo`zRIAQQF xabarshi`si`», №4,90-92 betler. Berdaqti`n` psixologiyalı`q ko`zqaraslari`. «A`miwda`r`ya», №9,1973, 124-128 betler. Berdaqti`n` estetikalı`q ko`zqaraslari` hakqi`nda. «A`miwda`r`ya», №12, 1974, 109-113-betler. Berdaqti`n` aqi`l ha`m bilimlilik haqqi`nda. «Sovet Qaraqalpaqstan»,11-avgust, 1976. Berdaq shayi`r ha`m ag`arti`wshi`. «A`miwda`r`ya», №1, 1977,117-121-betler. Shayi`rdi`n` jaslardi` miynetke ta`rbiyalaw ideyalari`. «Sovet Qaraqalpaqstani`» 25-avgust, 1977. Berdaqti`n` adamgershilik haqqi`nda na`siyatları`. «Jas leninshi» 6-sentyabr, 1977. Berdaq muzi`ka haqqi`nda. «Sovet Qaraqalpaqstani`» 23-dekabr, 1977. Shayi`r jaslardi`n` a`dep- ikramli`g`i` haqqi`nda. «Yerkin Qaraqalpaqstan» 17-dekabr,1998 (Bekimbetov penen birge) ha`m basqa da maqalalari`.

Solay yetip, Wo`. A`lewovti`n` «Qaraqalpaqstanda ta`lim -ta`rbiyalı`q woylardi`n` qa`liplesiwi ha`m rawajlani`wi» (1993) degen monografiyasi` ha`m woni`n` Berdaq shi`g`armalari` tuwrali` maqalalari`, kitapshalari` Berdaqti`n` pedagogikalı`q, ag`arti`wshi`li`q, estetikalı`q ko`zqaraslari`n` u`yreniwge u`lken u`les boldi`. Na`tiyjede bul miynetler berdaqtanı`w iliminin` shen`berin ken`eytip, woni` ha`r ta`repleme rawajlandi`ri`wda a`hmiyetke iye boldi`. Bul miynetler Berdaq shi`g`armalari`ni`n` ko`p ma`nililigin, tariyxı`y- ja`miyetlik mazmunin` ha`zirgi zamandag`i` a`hmiyetin ken` tu`rde ashi`wda ja`rdemshi qural bolı`p xi`zmet yete aladi`.

U`shinshi bap

2000-jilarda Berdaq poeziyasini`n` jan`a aspektlerde u`yreniliwi

2000-jillar Berdaq do`retiwshiligin izertlewde jan`a basqish boldi`. Bul Berdaq shi`g`armalari`n ha`r qi`yli` aspektlerde u`yreniw dawam yetti. Soni`n` ishinde janrli`q aspektlerde u`yreniw jan`a jolg`a qoyildi`. Berdaq lirikasini`n a`debiy janr si`pati`nda u`yreniw ma`selesinde ko`rinerlik jumislari`slar islendi. Bir qatar monografiyalar, ko`plegen maqalalar jazildi`, dissertatsiyalar jaqlandi`.⁵¹ Wolarda XIX a`sir qaraqalpaq poeziyasini`, soni`n` ishinde Berdaq poeziyasini`n janrli`q bag`darda izertlew a`melge asiri`ldi`.

3.1. Berdaq lirikasini`n` janrli`q wo`zgesheliklerinin` u`yreniliwi

A`debiyattani`w iliminde, soni`n` ishinde berdaqtanı`w iliminde shi`g`armalardi`n` janrli`q wo`zgesheliklerin, ta`biyati`n, turaqli` belgilerin izertlew u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi, ko`rkem shi`g`armani` belgili bir a`debiy janrdi`n` qaliplerine salıp, woni`n` basli` talaplari`n basshi`li`qqa alıp jazıw, avtordi`n` a`debiy bilim, teoriyalıq tayarli`g`i`n ko`rsetedi, soni`n` menen birge a`debiyatti`n` wo`siw, rawajlanıw da`rejesin ko`rsetedi. Usi` 2000-jilarda Berdaq poeziyasini`n janrli`q aspektlerde u`yreniw boyi`nsha bir qatar ilimiy jumislari`slar islendi. Solardi`n` ishinde filologiya iliminin` doktori` (2005-jildan), professor Qurbanbay Jarimbetovti`n` jumislari` ilimiy- teoriyalıq da`rejesinin` joqari`li`g`i`, aldina qoyg`an maqset-wazi`ypalari`ni`n` toli`q wori`nlani`wi` menen ajirali`p turadi`.

XIX a`sir qaraqalpaq lirikasini`n` janrli`q qasiyetlerin izertlew jumisi`n 1990- jillari` - aq basladi` ha`m bul ma`sele boyi`nsha 20 dan aslam maqalalar, kitapshalar shi`g`arg`an yedi. Misali`, «Ashiq ziywar» kitapshasini`nda ulli` shayirdi`n` didaktikalıq lirikasini`n` janrli`q qasiyetleri «Berdaqti`n` nasiyatlari` –bizin` ruwxıy g`a`ziyemiz» (1998) kitapshasini`nda ulli` shayirdi`n` didaktikalıq lirikasini`n` janrli`q ta`biyati` izertlenedi. Bul kitapsha ha`m ayiri`m Berdaq ma`seleleri tuwrali` maqalalar usi` pitkeriw jumisti`n` yekinshi babin`da so`z boldi`. Qurbanbay Jarimbetov 2000-jillari` bul ma`seleni u`yreniw boyi`nsha jedel jumislari`slar alıp bardı. No`kis, Tashkent, Ashxabad qalalari`nda ko`plegen maqalalar shi`g`ardi`. Woni`n` bul tema boyi`nsha ko`p jilli`q izertlew jumislari`ni`n` na`tiyjeleri «XIX a`sir qaraqalpaq lirikasini`n` janrli`q qasiyetleri ha`m rawajlanıw tariyxi» (No`kis, 2004) degen monografiyasini`nda sa`wlelendi. Monografiyada Ku`nxoja, A`jiniyaz, Wo`tesh shayirlardi`n` lirikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q qasiyetleri wolardi`n` milliy ko`rkemlik sag`alari` ha`m sol zamanni`n` a`debiy wortali`g`i` menen ti`g`i`z baylanista izertlenedi. Bul shayirlar jasag`an ha`m do`retiwshilik yetken XIX a`sirdegi tariyxi`y ha`m ma`deniy sharayatlardi`n` lirikali`q qaliplesiwine ta`siri ashilg`an. A`sirese, socialli`q turmisti`n` lirikada sa`wleleniw sebeplerine

⁵¹ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіяттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкіс «Билим», 2004; Жәрімбетов Қ. XIX аср қорақалпақ лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Докторлик диссертация автореферати, Нукус 2005; Турдыбаев Қ. XIX аср қорақалпақ адабиетида шеърлар (Жанр хусусиятлари ва тараққиети тарихи). Конд. дисс. Автореф. Нукус 2003.; Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкіс, «Билим», 2009.

ken`irek toqtag`an. Socialli`q turmi`s, ja`miyetlik ha`m siyasiy jag`daylar sa`wlelengen lirikada, avtordi`n` ko`rsetiwi boyi`nsha, publicistikali`q pofos basi`m boli`p keledi. Ma`selen, Ku`nxojani`n` «Umi`tpaspan», «Woraqshi`lar», «Tu`ye yekensen`», «Yaranlar», «Shopanlar», «Woraqshi`lar», «Jetimlerin` haqi`n jep qoyma», Berdaqti`n` «Bi`yi`l», «Zamanda», «Sali`q», «Xali`q ushi`n», « Jaz keler me», A`jiniyazdi`n` «Bardur», «Yellerim bardi`», «Bozataw», «Ko`rin`», «Yaranlar» h.t.b ko`plegen qosi`qlari`nda publicistikali`q belgiler ha`m si`patlar basi`m boli`p keledi. Bul qosi`qlarda turmi`sti`n` konkret faktlari`, ku`ndelikli jag`daylar, Adam atlari`, geografiyali`q toponimikali`q atamalar ani`q beriledi. Demek, bunday qosi`qlar woherklik qa`siyetlerdi iyeleydi.

Izertlewshinin` ko`rsetkenindey Berdaqti`n` ha`m basqa da shayi`rlardi`n` publicistikali`q qosi`qlari`nda sol da`wirdin`, ku`nnin` ma`seleri keskin qoyi`ladi`, sol ku`nnin` jag`daylari` real sa`wlelendiredi... Biraq publicistikali`q qosi`qlardag`i` socialli`q motivler, woherklik qa`siyetler ko`rkem- estetikalı`q talaplarg`a bag`i`ng`an halda, yag`ni`y ko`rkem fantaziya , ko`rkem wobrazlar arqali` beriledi.⁵²

Monografiyada Berdaqti`n` ha`m woni`n` zamanlas shayi`rlari`ni`n` ko`plegen lirikali`q shi`g`armalari`nda adam wo`mirindegi kewilsizlikten, sa`tsizliklerden tuwi`latug`i`n` g`amli`, ha`siretli nali`shqa toli` sezimler, ruwxı`y dag`dari`slar beriledi. «Mun`li` ha`siretli sezimlerde toli` nali`sh qosi`qlardi` XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi`rlari` ku`ta` ko`p jazg`an. Sebebi, qaraqalpaq xalqi`ni`n` awi`r jag`daylarga` toli` turmi`sqa, zamanga` narazi`li`g`i`, shayi`rdi`n` wo`mirdegi dag`dari`sli` momentler mun`li`, ha`siretli sezimlerdi woyati`p, qayg`i`li` mazmundag`i` qosi`qlardi` jazi`wg`a tu`rtki bolg`an. Mi`sali`:

Du`nya du`nya bolg`ani`n` ba?
Yendi mennen qalg`ani`n` ba?
Waqtı`n` jetpey solg`ani`n` ba?
Wo`ttin` be bastan wo`mirim.
(Berdaq «Wo`mirim».)

Berdaqti`n` bul qosi`g`i`nda lirikali`q qaharman nali`sh sezimlerin beriw arqali` bul du`nyag`a zamanga` narazi`li`g`i`n` bildiredi, woni`n` jaqsi` niyetleri, tatli` arzi`w a`rmanlari` zaman tosqi`nli`qlari`na soqli`g`i`si`p iske aspaydi`. Sonli`qtan lirikali`q qaharmanni`n` ju`regi qayg`i`li`, a`rmanli` sezimlerde toli`»⁵³

Izertlewshinin` pikiri boyi`nsha, bunday qayg`i`-g`am, mun`-sher sezimleri menen suwg`ari`lg`an lirikali`q shi`g`armalardi` **nali`sh qosi`qlari`** terminologiyali`q atama menen ju`rgiziliwi usi`ni`s yetedi. XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` bunday qosi`qlari`na ellegiya

⁵² Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкіс «Билим», 2004.

⁵³ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкіс «Билим», 2004.; 97-бет

degen atamadan go're **nali'sh** dep atag'an ha'm qolayli' , ha'm tematikalıq , ideyalıq mazmunga sa'ykes keledi, -dep tasti'yi'qlaydi' izertlewshi wo'zinin' monografiyasında.⁵⁴

Izertlewshinin' janri' boyi'nsha bul usi'ni'si' qaraqalpaq a`debiyattani'w iliminde son'g'i' jan`ali`qlardan yedi. Wol buni' Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq shayi`rlardi'n` mun`-sher, nala sezimlerine toli' lirikali`q shi`g`armalari'n tallaw na`tiyjeleri boyi'nsha ayti`lg`an. Usi' monografiyada Berdaq ha'm basqa da shayi`rlardi'n` yumor- satirali`q qosi`qlari'ni'n` janrli`q wo`zgeshelikleri ashil`g`an. Avtor du`nya a`debiyattani'w ilimi haqqi`nda aytqan ko`rnekli a`debiyatshi`lardi'n` pikirini u`yrenedi, wolardi'n` jetiskenliklerin XIX a`sir qaraqalpaq satirasin` tabi`sli' qollanadi'. Wolardi' i`qshamlap satirag`a to`mendegishe ani`qlama beredi: « satira turmi`stag`i' unamsi`z qubi`li`sardi', ha`diyselerdi, waqi`yalardi' ha'm adamlardi' ko`binese unamsi`z wobraz arqali' su`wretleydi. Satirali`q wobraz mazmun menen formani'n`, turmi`s penen ideyaldi'n` sa'ykes bolmag`an jag`daylari'n` ashıq-aydi'n` ashıp beredi. .. Satirali`q wobraz ashshı til, wo`tkir, tu`yreme so`zler menen jasaladi'»⁵⁵ usi' teoriyalıq ani`qlamani' avtor Berdaqti'n` «Ka`lan usta», «Si`qmar yeken», «Xojam», «Teris qaytqan», Ku`nxojani'n` «Umi`tpaspan», «Tu`ye yekensen`», «So`k sanar», Wo`teshtin' «Nuratdin», «Shermende» qosi`qlari'n` tallag`anda tabi`sli' qollanadi', wolardag`i' satirali`q pafosti' ani`qlaydi', usi' tiykarda satirali`q qosi`qlardi'n` janrli`q ta`biyatı'n belgileydi.

Soni'n` menen birge bul miynette XIX a`cir qaraqalpaq shayi`rlari'ni'n` yumorli`q qosi`qlari' da janrli`q joba da tallang`an. Berdaqti'n` «Alti' qi`z», «Mu`yten», A`jiniyazdi'n` «Kerek», «Du`ysen qa`ndekli», «Ala qus» qosi`qlari'ni'n` yumorli`q negizi ani`qlang`an. «Juwmaqlap aytqanda, Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, Wo`tesh shayi`rlardi'n` yumori' xali`q ku`lkisi, ha`zil-da`lkegi menen teren` tami`rlasqan. Wolardi'n` yumorli`q qosi`qlari' wo`zinin` qi`zi`qli' su`wretlewleri, tati`mli' tili menen aji`ralı'p turadi'. Bul shayi`rlardi'n` yumorli`q shi`g`armalari' XIX a`cirdegi qaraqalpaq qosi`g`i'n tu`r jag`i`nan bayıtti'»⁵⁶

Berdag lirikasi'n` janrli`q jaqtan klasifikaciya qi`lg`anda joqari' da tallap wo`tken didaktikalıq , publicistikalıq, nali'sh, satira ha'm yumor janrlari' ko`birek ko`rinetug`i`nli`g`i' seziledi. Q.Ja`rimbetovti'n` wo`z jumı'sında lirikali`q bulardan basqa tariyp, ashıq qosi`qlari', ba`yitler, namalar (xat qosi`qlari') na`ziyra qosi`qlari' bar yekenin , sonday- aq lirikani'n` formalıq janrlari'nan g`a`zzel, muxallesler bar yekenligi, biraq, wolar Berdaq do`retiwshiliginde ushi`raspaytug`i'ni'n, ko`binese A`jiniyazda qollanatu`g`i'ni'n mi`sallar menen ko`rsetip bergen.

Uli`wma alg`anda, Q.Ja`rimbetovti'n` « XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi'ni'n` qa`siyetleri ha'm rawajlani'w tariyxı» (No`kis, 2004) monografiyası XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari'ni'n` lirikasi'n, soni'n` ishinde Berdaq lirikasi'n` janrli`q jaqtan izertlegen jan`a jumı's boldi'. Wonda XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi' formalıq janrlar, mazmunli`q janrlar dep yeki bag`darda jiklenedi.

⁵⁴ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіяттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; 97-98 бетлер.

⁵⁵ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіяттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; 145 бет.

⁵⁶ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіяттері хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; 157 бет.

Ha'r bir janrdi'n` payda boli'w, qa'liplesiw procesin izertlegende sol janrdi'n` tariyxı, XIX a'sirdegi qaraqalpaqlardi'n` tariyxı'y, ja'miyetlik, ekonomikalıq jag`daylar, ma'deniy sharayatlar, a`debiy ha'm folklorlıq wortalıq yesapqa ali'nadi`. XIX a'sirdegi lirikalıq janrdi'n` genetikalıq ha'm tariyxı'y tamırları` ashı'p beriledi. Wolardi'n` xalıq poeziyası'na ha'm yeski tu'rkiy a`debiy sag`aları'na bari'p taqalatug`i'ni'ni` ani'qlanadi`. XIX a'sir qaraqalpaq poeziyası'nda Berdaq lirikası' wo'zinin` janrlıq ani'qli'g'i', emocional ha'm ekspressiv qa'siyetlerinin` ku'shliligi menen aji'ralı'p turatug`i'ni'n` izertlewshi tallawlar menen da'llengen. Berdaq poeziyası'ni'n` janrlıq ta'biyatı'n, woni'n` genetikalıq tamırları'n, Shi'g`i's lirikası' menen ko'rkem -estetikalıq baylanı'sları'n izertlewde Q.Ja'rimbetovti'n` bul monografiyası' salmaqli` ilimiy jan`alıq boldi`. Berdaq poeziyası'n janrlıq jaqtan izertlewdi dawam yetiwge jol salı'p bergен jumı's boldi`. Wol berdaqtanı'w ilimine qosı'lg`an salmaqli` u`les boli'p tabı'ladi`. Usi` jumı'sti'n` izinen XIX a'sir qaraqalpaq lirikası'n janrlıq jaqтан izertlegen bir qatar dissertaciya, maqalalar, monografiya jazı'ldi`. Wolardan Q.Turdi'baevti'n` «XIX a'cir qaraqalpaq a`debiyatı'nda didaktikalıq lirika» (janr wo'zgeshelikleri ha'm rawajlanı'w tariyxı) degen temadag`i` kandidatlıq dissertaciyası'n (No'kis, 2005), izerlewshinin` usi` dissertaciyası'ni'n` tiykari'nda jazı'lg`an «Didaktikalıq shi'g`armalar- ruwxı'y bayli'g`i'mi'z» degen temadag`i` monografiyası'n (No'kis, «Bilim», 2009) atap ko'rsetsek boladi`. Wonda XIX a'cir qaraqalpaq a`debiyatı'ndag`i` didaktikalıq qosı'qlardi'n` janrlıq wo'zgesheligi menen rawajlanı'w tariyxı so'z yetilgen. Bul ma'seleni ashı'w ushi'n Q.Turdi'baev didaktikalıq janrdi'n` teoriyalıq ma'selelerine toqtaydi`. Bul boyi'nsha wol ko'rnekli a`debiyatshı'lardi'n` woy-pikirlerin topla, didaktikalıq a`debiyat yamasa aqi'l-na'siyat a`debiyatı, ilimiy, filosofiyalıq, morallıq, diniy h.t.b bilim ha'm ideyalardi` ko'rkem formada sa'wlelendiretug`i'ni'n` ko'rsetedi. Soni'n` menen birge a`debiyat wo'zinin` quramı'na ha'r qi'yli janrdag`i` shi'g`armalardi` qamti'ydi: didaktikalıq epos (qosi'q penen jazı'lg`an ta'lim- ta'rbiyalıq poemalar, da'stanlar, povestler) sonday-aq didaktikalıq lirika (qosi'q penen jazı'lg`an teren` ma'nili so'zler, aqi'l-na'siyatlar, ti'nsallar h.t.b.)⁵⁷ bunnan son` monografiya avtorı XIX a'sir qaraqalpaq shayi'rları Berdaq ha'm basqalardi'n` poeziyası'nda didaktikalıq lirikani'n` milliy-ko'rkemlik da'reklerine toqtaydi`. Bul sag`alardi` avtor qaraqalpaq xalqi'ni'n` naqi'l-maqalları'nan, na'siyat so'zlerinen, termeleri menen tolg`awlari'nan izlestiredi. Wolarda berilgen didaktikalıq woy-pikirlerdin` Berdaq lirikası'nda do'retiwshilik usı'llar menen sa'wlelengenin ashı'p beredi. Buni'n` ushi'n Berdaqti'n` «Balam», «Qashan ra'ha'tlanadursan`», «Jaqsı'raq», «Bilgeysiz», «Xalıq ushi'n» qosı'qları` menen xalıq poeziyası'nda bir qatar naqi'l-maqallar, aqi'l-na'siyat so'zleri, termeler, tolg`awlardi` salı'sti'ri'p tallaydi`.⁵⁸ Izertlewshinin` tallawları'nan bir u`zindi keltirsek, arti'qmashi'li'q yetpeydi. «Berdaqti'n` qashan ra'ha'tlanadursan`» qosı'g`i'nda ha'r bir ba'ntinde qa'legen adam u'lgı, ibarat alg`anday didaktikalıq woy-pikirler ken`nen qozg`aladi`. Mi'sali, Berdaqti'n` didaktikalıq qosı'g`i'ni'n` birinshi ba'ntinde shan`araq, neke, haddallıq ma'selesi so'z yetilse, yekinshi ba'ntinde yel-xalıq, ja'ma'a't penen birge boli'w ha'm ha'r qanday wo'tirik, gi'ybat so'zden awlaq ju'riw na'siyat yetiledi. Al, u'shinshiden bolsa, hadal miynet yetiw ha'm woni'n` jemisin aqi'lg`a ug`ras

⁵⁷ Турдыбаев К. Дидактикалық шығармалар – руухый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 11 бет.

⁵⁸ Турдыбаев К. Дидактикалық шығармалар – руухый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 19-32 бетлер.

tu`rde iship-jew ma`selesi qozg`aladi`. Demek, didaktikalik qosiqlarda ko`rkem woy-pikir bir neshe bag`darda rawajlanadi`. Solay yetip, didaktikalik qosiqlar lirikani`n` basqa tu`rlerinen mazmuni`nda bir neshe a`dep-ikram ma`selelerin qozg`aw menen wo`zgeshelenip turadi`.»⁵⁹

Izertlewshi Berdaq na`siyatlarini`n` ja`ne biri da`reklerin Shi`g`i`s didaktikasi`nan izertleydi. Shi`g`i`s klasiklerinin` basli` temalarini`n` biri didaktika-aqi`l-na`siyat bolg`ani` ma`lim. Woni` Axmad Yassawiy hikmetlerinde, Yusup Xas Hajibtin` «Qutadg`u bilik» da`stani`nda Nawayini`n` g`a`zzellerinde, «Xayrat ul abror» da`stani`nda, Babaohim Mashrabi`n` g`a`zzelleri menen murabbalari`nda, Maqti`mqulini`n` qosiqlari`nda ko`riw mu`mkin. Berdaq ha`m basqa da shayi`rlari`ni`n` didaktikasi`ni`n` Shi`g`i`s didaktikasi` menen ideya-tematikalik, ko`rkem-estetikalik baylani`slari`n ashi`wg`a ha`reket yetedi.

Usi` jumi`stini`n` son`g`i` bo`liminde avtor didaktikalik lirikani`n` qosi`q qurili`si` ha`m basqa da ko`rkemlik ma`selelerine toqtaydi`. Bul ma`seleni sheshiwde wol tiykarg`i` tallaw bazasi` yetip Berdaq penen A`jjiniyazdini`n` didaktikalik shi`g`armalari`n aladi`. Bo`limde didaktikalik qosiqlarda ushi`rasatug`i`n ayi`rim toplamlardi`n, stilistikalik figuralardi`n qollani`li`w wo`zgesheliginde qarap wo`tileli.

Solay yetip, filologiya iliminin` kandidati, docent Qonaqbay Turdi`baevti`n` «Didaktikalik shi`g`armalar-ruwxiy bayli`g`i`mi`z» (2009) monografiyasi` ha`m usi` temadag`i` kandidati`lik dissertaciyasi` (2005) Berdaqti`n` didaktikalik shi`g`armalari`ni`n` janrli`q qa`siyetlerin ashi`p beretug`i`n jan`a jumi`slardan boldi`. Bul jumi`slar soni`n` menen birge berdaqtani`w ilimine qosilg`an yelewli u`les boldi`.

⁵⁹ Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 67 бет.

3.2. Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` jan`asha izertleniwi.

G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari` janr aspektinde jan`adan izertlene basladi`. Duri`s, buri`ngi` da`wirlerde de Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari` izertlendi. Ma`selen, N.Da`wqaraev, I.Sag`i`ytov, A.Murtazaev, H.Hamidov, A.Paxratdinov, ha`m basqalar Berdaq poemalari`n ha`r qi`yli` aspektlerde u`yrendi, soni`n` ishinde janr aspekti de belgili da`rejede u`yrendi. Bul boyi`nsha I.Sag`i`ytovti`n` «Sahra bu`lbili»(1974), A.Murtazaevti`n` «Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» poemasi`, (1979), A.Paxratdinovti`n` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`»(1979), monografiyalari`n` atap ko`rsetiwge boladi`. Wolarda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` tariyxii`y da`rekleri, tariyxii`y sharayatlar si`yaqli` ma`seleler sonday-aq a`debiy miyras aspektinde da`stanni`n` kimnen ha`m qashan jazip ali`ng`ani`, baspadan qashan shi`qqani` si`yaqli` mag`li`wmatli`q ma`seleler ko`terilgen. Usi` jag`daylardi` yesapqa alg`an halda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q qa`siyetlerin izertleytug`i`n` jumi`slar arnawli` tu`rde ra`smiylestirilip kandidatli`q dissertaciyalar tu`rinde jas qa`nigelerge tapsiri`lg`an yedi. Wolar Berdaqti`n` da`stanli`q shi`g`armalari`n` buri`ngi`day tariyxii`y- filologiyali`q bag`darda g`ana yemes, al sol a`debiy janr aspektinde u`yreniwdi maqset yetip qoydi`.

Uli`wma jumi`slardi`n` biri jas izertlewshi Muhabbat Xalmuratovani`n` «XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q janrlardi`n` evolyuciyasi`» degen temadag`i` kandidatli`q dissertaciyasi` boldi`. Dissertaciyani` 2010-ji`l, 28-may ku`ni Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universiteti jani`ndag`i` Qa`nigelestirilgen ken`esinde jaqlandi`. Izertlewdi`n` tiykarg`i` maqseti XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` epikali`q janrdi`n` payda bolii`wi` ha`m rawajlani`w jollari`, janrli`q qa`siyetleri, wolarda folklor da`sturlerinin` qollani`li`wi`, epikali`q shi`g`armalardi`n` kompoziciyalii`q du`zilisi, wobrazlar du`zimi si`yaqli` ma`selelerdi u`yreniw ha`m solar tiykari`nda ilimiy-teriyali`q ha`m a`meliy na`tiyjelerge yerisiw bolip tabiladi`. Usi` maqsetlerdi wori`nlaw ushi`n izertlew avtori` M.Xalmuratova to`mendegi wazi`ypalardi` wori`nlag`an:

- XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` qaraqalpaq a`debiyati`nda payda bolg`an epikali`q janrlardi`n` qa`siyetlerin ani`qlag`an ha`m wolardi` tariyxii`y-teoriyalii`q, ko`rkemlik aspektlerde analiz yetiw;

- Epikali`q shi`g`armalardi`n` janrli`q qa`siyetlerin wolarda genetikali`q tami`rlar menen baylani`sli` halda u`yreniw ha`m wolardi`n` tipologiyali`q wo`zgesheligin ani`qlaw;

- Epik janrlardi`n` rawajlani`w evolyuciyasi`n` izertlew bari`si`nda XIX a`sir qaraqalpaq klasik shayi`rlari`ni`n` (Berdaq ha`m basqalardi`n`) sheberligin ashi`w;

- XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` epikali`q shi`g`armalarda folklorli`q da`sturlerdin` qollani`li`w usi`llari`n` ani`qlaw:

- a) epikali`q shi`g`armalarda folklor usi`llari`ni`n` qollani`w wo`zgesheligin u`yreniw;

b) epikalıq shıg`armalarda folklorğa ta`n syujet ha`m motivlerdin` qollanı`li`wı`n ko`rsetip beriw;

• Usı` da`wir qaraqalpaq a`debiyatı`ndagı` epikalıq shıg`armalardı`n` kompoziciyalıq belgilerin ko`rsetip beriw;

• Epikalıq shıg`armalardı` wobrazlar du`zimi ha`m wolarda xarakter elementlerin aniqlaw;⁶⁰

Dissertaciya «XIX a`sir ha`m XX a`sir qalpaqpaq a`debiyatı`nda epikalıq janrlar evolyuciyası» dep atalg`an menen wonda tiykari`nan Berdaqti`n` epikalıq shıg`armalari` tiykarg`ı` izertlew wob`ekti boldı`. Sebebi, XIX a`sir qalpaqpaq a`debiyatı`nda epikalıq shıg`armalardı` jazg`an shayı`r tiykari`nan Berdaq bolg`an. Dissertaciya wonı`n` «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy», «Aqmaq patsha», «Kulen boli`s» da`stanlari` janrlıq ma`seleler ko`zqarasi`nan tallanadı`. Uli`wma dissertaciyanı`n` u`lken bir bo`legi Berdaqti`n` epikalıq shıg`armalari`n` janrlıq jaqtan izertlewge arnalg`an. Sebebi, Berdaq XIX a`sir qaraqalpaq shayı`rlari` ishinde da`stan jazg`an birden bir talantlı shayı`r. Basqa shayı`rlarda (Ku`nxoja, A`jiniyaz, Wo`tesh, Gu`lmuratlarda) da`stan jazıw da`stu`ri ko`rinbeydi. M. Xalmuratova Berdaqti`n` epikalıq shıg`armalari`n` izertley woti`ri`p, wolardı`n` terminologiyalıq ataması` ma`selesine jeterli kewil bo`ledi. Ma`selen, a`debiyatshı`lar arası`nda Berdaqti`n` epikalıq shıg`armalari`n` birese da`stan, birese poema dep ataw jag`daylari` da ushi`raydı`. Dissertaciya avtori` usı` tartıslı` ma`seleni aynalıp wo`tpesten wolarg`a wo`zinin` pikirin, qatnasi`n bildirip wo`tedi. «Berdaq ijodida epik janrlar evolyuciyası» nomli bo`limida XIX asr qaraqalpaq adabiyotini yangi badiy estetik chuqqilarga olib chiqqon mumtoz shoirlardan biri Berdaq Qarg`aboy ug`lining «Axmoq patsho», «Ernazor biy», «Amangeldi», «Kulen bolis», «Xorozm» dostonlari janr nuqtai nazaridan taqlil qilinadi. O`sha bo`limda doston, poema kabi epik janrlarga terminologik, umumiy nazariy tushunchalar beriladi. Biz, bir qator adabiyotshinoslar fikirini hisobga olib, (A.Paxratdinov, A.Murtozaevlar va.h.), Berdaqning «Axmoq patsho» va boshqa epik asarlarini epik asarlari «doston» dep atashni ma`qul ko`rdik. Darhaqiqat, Berdaqning epik asarlari dostonchilik yo`liga ancha yaqin. Ularga dostonlarga xos syujetni tasvirlash, kompozitsion usullar, tasvir vositalari ko`p qo`llaniladi. Masalan, «Axmoq patsho» dostonida xalq dostonlariga xos ertak syujeti ko`llaniladi. Voqeolar, qohromonlarning ish-harakatlari muallif tomonidan uchunchi betdan boshlab bayon qilinadi.»⁶¹

Jumi`sta sonday-aq Berdaq folklor da`stu`rleri, kompoziciyalıq quri`li`s, epikalıq qaharman ha`m wonda xarakter elementleri si`yaqli` ma`seleler qozg`alg`an. Mi`sali`, Gu`lim wobrazi`n tallag`anda wol xarakterdin` ayi`ri`m elementleri bar yekenligin mi`sallar menen ko`rsetedi. Berdaqti`n` epikalıq shıg`armalari`nda xarakter ma`selesi berdaqtanı`wg`a baylanı`slı` jumı`slarda buri`n ushi`raspaytug`ı`n yedi. Avtor bul ma`seleni birinshi ma`rtebe

⁶⁰ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адебиётида эпик жанрлар эволюцияси. Конд. Дисс. Автореф. Нукус 2010. 5-бет.

⁶¹ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адебиётида эпик жанрлар эволюцияси. Конд. Дисс. Автореф. Нукус 2010. 10-бет.

ilimiy wortag`a taslaydi`. Wol dissertaciyani` jaqlamastan buri`n bir neshe maqalalar ja`riyalaydi`. «Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`nda folklorli`q belgiler»// «A`miwda`rya», №5, 2007, 125-126-betler; «Qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q qaharman». // «A`miwda`rya», №2, 2008, 108-112-betler; ha`m basqa da maqalalari`. M.Xalmuratovani`n` bul jumi`slari` berdaqtanı`w iliminde son`g`i` jan`ali`qlardan boldi` dep yesaplawg`a boladi`.

Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q wo`zgesheligi ma`selesi belgili da`rejede Ari`wxan Utambetovani`n` «Berdaqti`n` «Shejire» da`stani`nda folklorli`q ha`m realistlik su`wretlew usi`llari`ni`n` qollani`li`w wo`zgeshelikleri» degen kandidatli`q dissertaciyasi`nda qarap wo`tileti. (No`kis QMU Qa`nigelistirilgen ken`esi, 2011-jı`l). Dissertaciyani`n` tiykarg`i` bo`limleri Berdaqti`n` «Shejire» da`stani`ni`n` janrli`q wo`zgesheligin izertlewge bag`i`shlang`an. Dissertaciyada Berdaq «Shejire» si ayri`qsha epikali`q janr si`pati`nda qaraladi`. Shejireni`n` basqa epikali`q janrlardan wo`zgesheligi belgilenedi. Yeger de Berdaqti`n` basqa da`stanlari` belgili bir syujettin` tiykari`nda, belgili bir qaharmanlardı`n` is-ha`reketlerin su`wretlew tiykari`nda jazılg`an bolsa, «Shejire» shi`g`armasi`nda bir-birinen bo`lek ko`plegen syujetler bir problema, bir ideya a`tirapi`nda ja`mlenedi. Wolar qaraqapaq xalqi`ni`n` ta`g`diri, keleshegi ma`selesi qozg`aladi`. Syujetler, qaharmanlar usi` ideyalardi` sa`wlelendiririwge xi`zmet yetedi. Dissertaciyada shejire janri`ni`n` folklorli`q da`rekleri ko`rsetiledi. Mi`sali`, Altı`n xan, Almali` ko`rikli, Shi`n`g`i`s xan, Mayi`q biy h.b. wobrazlari` an`i`zli`q, mifologiyali`q da`rekler tiykari`nda jarati`lg`an. Sonday-aq qaraqalpaq uri`wlari`ni`n`, qa`wimlerinı`n` kelip shi`g`i`w, qa`liplesiw tariyxı` da an`i`zli`q tiykarda bayanlang`an. Qon`i`rat, Qi`tay, Qi`pshaq ,Keneges, Man`g`i`t uri`wlari`ni`n` ha`m wolarg`a tiyrelerinı`n` kelip shi`g`i`w tariyxı`n` beriwde an`i`zli`q, mifologiyali`q ha`m realistlik su`wretlew usi`llari`ni`n` qollani`li`wi`n ko`rsete alg`an. Buni` anı`qlawdi` A.Utambetova folklorli`q, a`debiy ha`m tariyxı`y da`rekler menen a`debiyatlar`a su`yengen.

Sonı`n` menen dissertaciyada Berdaqti`n` «Shejire» sinin` wonnan buri`ng`i` shejireler menen baylani`si` ko`rsetilgen. Wolardan Berdaq «Shejire»sinin` ayi`rmasi` bi`lay ayti`lg`an: «Fikirimcha, Berdaq shoir «Shejira»si tarixiy mazmunga ko`ra–shejira, epik to`zilishi, shakliga ko`ra-doston. Chunki unda, birinchidan, qoraqolpoq xalqi etnogenezisidan boshlab, XVII, XVIII, XIX asrlardagi tarixiy voqeolarni aks ettiradigan boy syujet mazmuni mavjud bo`lsa, ikkinchidan, bu syujet tarqoq, holda bayon qilinmastan muayyan bir kompozitsion tuzilishda, ko`p tarmoqli syujet chizigida, har qil motivlarda ifoda topgan. Ko`p sonli qahromonlar obrazlari qisqa va lunda, aksariyat o`rinlarda ayrim ishoralar vositasida aks ettirilgan, eng asosiysi xalq ammosi obrozi keng miqyosda tasvirlangan. Ammo asarda epik mazmunga nisbatan tarixiy mazmun ancha ustovorlik qiladi. Shulardan kelib chiqqan holda uni janr nuqtai nazaridan «Shajara» shakl jihatidan «Shajara –doston» deb atash maqsadqa muvofiqdir. Berdaq «Shejira» sining xalq ijodi moqsuli bo`lgan shajaralardan farqi ham shundadir».⁶² Solay yetip A. Utambetova joqari`da ayti`lg`an wo`zgesheliklerge su`yenip, Berdaqti`n` «Shejire» shi`g`armasi`, «Shejire-da`stan» degen atama menen atawdi`» usi`nadi`. Bul buri`n qollani`lmag`an jan`a

⁶² Утамбетова А. Бердақнинг «Шажара» дostonида фольклористик ва реалистик тасвир усулларининг қўлланиш хусусиятлари , Нукус, ҚДУ, 2011, 15-16 бетлер.

janrlıq termin bolıp tabıladi. Bul terminin ilimiy aylanısqı ha`m a`debiy processke yenisip, wonda turaqlasıp sheshiliwin, a`llette, waqıt ko`rsetedi.

A.Utambetovani`n` bul dissertaciyalıq jumisi` Berdaqti`n` «Shejire» shıg`armasıni`n` janrlıq qırları`n` izertlewde biraz anıqlıqlar, jan`alıqlar yengizedi. na`tiyjede woni` berdaqtanı`w ilimine qosılg`an jan`alıqlardan dep ayta alamı`z.

Berdaq shıg`armalag`armaları`n` janrlıq aspektte izertlegen jumislardı`n` ishinde ayı`rı`m magistrlik dissertaciylar da bar. Wolardan Daniyar Nurseytovti`n` «Qaraqalpaq a`debiyatı`nda shejire janrı» degen temadag`ı` magistrlik dissertaciyanı` atap ko`rsetiwge boladı. (No`kis, QMU, 2011). Dissertaciyanı`n` avtorı`n` qaraqalpaq a`debiyatı`nda shejire janrıni`n` evolyuciyası`n` izertleydi. Woni`n` genetikalıq tamirlarıni`n` yeski tu`rkiy shejireler menen ushlasatug`ıni`n` ko`rsetedi. Berdaq shejiresinin` ayı`rı`m syujetleri, ma`selen, Almali` Ko`rikli, Shi`n`g`ı`s xan syujetleri Ulug`bektin` «To`rt ulı`s tariyxı»ı`ndag`ı` ha`m Abulg`azi` Bahadı`rxanni`n` «Tu`rkler shejiresi»ndegi Alan Gao (Kuwa) ha`m Shi`n`g`ı`s xan syujetleri menen u`nlesetug`ıni`n`, wolardı`n` an`ı`zli`q, mifologiyalıq shıg`ı`sı` bir yekenin da`lillep beredi. Berdaq «shejire»sinin` wonnan burıng`ı` shejireler menen janrlıq birligi, tematikalıq jaqtan uqsaslıg`ı, an`ı`zli`q tariyxı`y da`reklerinin` jaqı`nli`g`ı` sonı`n` menen birge ideyalıq jaqtan ayı`rmashi`li`g`ı` salı`stı`rı`lıp tallawlar arqalı` ashı`ladı. Epikalıq janrlar ishinde shejirenin` ayı`rqsha janr yekenligi anı`q tariyxı`y analizler arqalı` da`lillenedi. Berdaq «Shejire»si XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatıni`n` janrlıq, tematikalıq, ideyalıq jaqlardan joqarı` basqı`shlarg`a ko`tergen shıg`arma bolıp yesaplanadı`- dep ko`rsetedi dissertaciya avtorı` D.Nurseytov.

Usi` dissertaciya ha`zirgi zaman jazı`wshı`larıni`n` shejireleri de izertlenedi. Mi`sali`, Kamal Ma`mbetovti`n` «Qaraqalpaq shejiresi» (1993) J.Muratbaevti`n` «Shejirenin` shı`bi`g`ı», (1991) shıg`armaları`n` qaraqalpaq xalqıni`n` tariyxı`n` shejire janrıni`n` talapları`na muwapıq bayanlaydı. Sonı`n` menen birge tariyxı`y materiallardı`n` da ken`nen paydalanadı. D.Nurseytovti`n` ha`zirgi shejirelerdegi usi` wo`zgerislerdi ko`rsetip beredi. Bul magistrlik dissertaciyanı` wo`zine i`layıq jan`alıqları`n` bar, berdaqtanı`wdag`ı`n` jan`alıqlardan dep yesaplawg`a boladı.

Berdaq hu`rmetine sho`lkemlestirilgen ha`r qı`yli` ilajlar ha`m berdaqtanı`w ilimi. 2000-jılları` Berdaq shıg`armaları`n` tu`rli aspektlerde u`yrenilip dawam yetedi. ko`plegen maqalalar Berdaq miyrası` boyı`nsha burı`nnan kiyatı`rg`an talaslı` pikirler alı`sı`wı`n` dawam yetti. Bir qatar maqalalarda Berdaqti`n` ko`rkem –estetikalıq, filosofiyalıq ko`zqarasları`n` jan`a da`wir talapları`nan kelip shıg`ı`p izertlew dawam yetti. Ha`r qı`yli` ilimiy toplamlar Berdaqqa arnalı`p shı`qtı. Ayı`rı`m sabaqlıqlarda Berdaq do`retiwshiligi jan`a zaman ruwxı`nda sa`wlelendirdi. Berdaqti`n` 175-jıllıg`ı` (2002- jıli`), 180-jıllıq (2007-jıli`) yubileyleri wo`tkerildi. Ma`selen, shayı`rdi`n` 175-jıllıq yubileyi 2002-jıl dekabr ayı`nda Yellikqala rayoni`ni`n` worayı`n` Bostan qalası`nda ha`m No`kis qalası`nda Qaraqalpaq ma`mleketlik Universitetinde wo`tkerildi. Wolarda belgili filolog-ilimpazlar mazmunlı` bayanatlar woqı`dı, wolar son`ı`nan baspa so`zde ja`riyalandı. Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universiteti ha`m Qaraqalpaqstan jazı`wshı`lar awqamı`n` menen birgelikte 2007-jıl noyabr ayı`nda ullı` shayı`rdi`n`

180-jillic yubileyi wo'tkerildi. Yubileyge arnalg'an ilimiy-publicistikaliq konferenciya da belgili alimlar, jazi'wshilar bayanatlar woqidi. Konferenciya da woqig'an bayanatlar 2008-jili «Berdaq du'nyasi» (ilimiy-publicistikaliq maqalalar) degen atamada toplam bolip basili p shiqti. Toplamdi baspag'a tayarlag'an ham ilimiy redaktorlag'an f.i.d., professor Q.Jarimbetov. Toplamda belgili jazi'wshilar T.Qayi'pbergenovti'n, «Qaraqalpaq a'debiyatini'n biyik shini'i», Wo.Abdiraxmanovti'n «Berdaq du'nyasi» degen publicistikaliq maqalalar basilgan. Berdaq shig'armalari'nda tariyxilyiq ma'selesiy boyinsha f.i.d., professor Q.Jarimbetovti'n «Berdaq do'retiwshiliginde tariyxiy da'wirdin sa'wleleniw wo'zgeshlikleri», f.i.k. B. Genjemuratovti'n «Berdaq qosiq'lari' ham tariyxiy da'rekler», tariyx iliminin' doktori B.Qoshanovti'n «Berdaqti'n «Shejire» shig'armasi' qaraqalpaq ma'mleketshiligi boyinsha tariyxiy da'rek» degen temalarda ilimiy maqalalar worin aldi. Usi' toplamda f.i.d., professor A.Paxratdinovti'n «Berdaqti'n do'retiwshilik joli», f.i.d., professor Q.Worazimbetovti'n «Berdaqti'n poetikaliqu du'nyasi», Yu.Paxratdinovti'n «Berdaqti'n a'wladlari'nda shayirshiliq bolgan ba?» filologiya iliminin' kandidatlarin' J.Nizamatinovti'n «Berdaq ham folklor», S.Matekeevti'n «Berdaq ham Wo'tesh shayirdin' wo'z-ara do'retiwshilik baylanislari'», Q.Turdi'baevti'n «Berdaq shig'armalari'nda insan tarbiyasi' ma'selesinin' su'wretleniwi», Q.Qa'lekeevti'n «Ha'zirgi baspa so'zde tematikasi'ni'n sa'wleleniwi», Q.Aralbaevti'n «Tuwisqanliq nasiyatshisi'», Z.Qojiqbaevani'n «Berdaq do'retiwshiliginde publicistikaliq pafos», degen maqalalari', sonday-aq jas assistent-oqiti'wshilar M.Worazimbetovani'n «Qaraqalpaq lirikasinda Berdaq wobrazini'n jaratili'wi», B.Palwanov «Berdaq do'retiwshiliginde mifologiyaliq syujetlerdin' qollanili'w wo'zgeshlikleri» degen qizikli' maqalalari' basilgan.

Sonin' menen birge toplamga filosofiyaliq, jamiyetlik-gumanitar ilimleri wa'killerinin' maqalalari' da kirgizilgen. Wolardan filosofiya iliminin' kandidatlarin', docentler M.Yakupovti'n «Berdaqti'n socialliq filosofiyasinda azatliq ham ga'rezsizlik ideyaları», S.Abaev ham A.Bayri'evti'n «Berdaq-ruwxiyati'mizdin' bulagi'», jas izertlewshiler M.Niyazimbetovti'n «Berdaqti'n du'nyaga ko'zqarasinda adamda socialliq worientaciyalaw ma'selesiy», A.Saparniyazovti'n «XIX asirde qaraqalpaq xalqini'n socialliq jag'dayi' ham wonin' Berdaq shig'armalari'nda sa'wleleniwi», A.Muxxamedyarovani'n «Berdaq shig'armalari'nda kamil insan ideyasi'», B.Qutli'muratov, S.Qoshqarovti'n «Berdaqti'n du'nyaga ko'zqarasinda gumanistik ideyalar» degen maqalalari'n atap wo'tsek boladi. Toplamda 23 avtordin' 22 maqalasi' worin alg'an. Kitaptin' kolemi 6,25 baspa tabaq bolip, 2000 nusqa da basilgan. Biraq toplam tez arada tarqap ketti. Demek, mag'li'wmatlar bar dep toliq aytiwga boladi.

Juwmaylap aytqanda, ulli' shayir Berdaqqa arnali'p wo'tkerilgen yubileyley, ilimiy konferenciylar, baspadan shig'arg'an ilimiy toplanlar, jurnallarda basilgan maqalalar Berdaq do'retiwshiliginin' jan'a qirlarin' ashqan, woni' ha'zirgi ilim ham da'wir ko'zqarasinan u'yrengen. Bul ilajlardin' hammesi ha'zirgi berdaqtani'w ilimine qosilgan u'les ham jan'a qadem bolip tabiladi.

Berdaq atindagi' QMU filologiya fakultetinin' baslamasi' menen 2004-jili 27-28-aprel kunleri Qaraqalpaqstan Respublikasi' koleminde ilimiy konferenciya wo'tkerildi. Wonda

qaraqalpaq, wo`zbek, tu`rkmen, qazaq a`debiyatlarini`n` ayi`rim ma`seleleri boyi`nsha a`debiyatshil`lar bayanatlar isledi, pikir ali`si`wlar boldi`. Bayanatlar QMU ilimiy ken`esinin` tasti`yiq`lawi` menen usi` ji`li` toplam bolip shi`qti`. ⁶³ Toplamg`a belgili a`debiyatshil`lar Q.Ja`rimbetov ha`m Q.Worazi`mbetovlar ilimiy redaktorli`q yetken. Toplamda berdaqtani`w ma`selerine arnalg`an bir neshe ma`seleler bar: Ja`rimbetov.Q Tariyxii`y-ja`miyetlik ha`m ma`deniy sharayatlardi`n` a`debiy janlardin`n` qaliplesiwine ta`siri (XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi` mi`sali`nda). 3-6-betler; Allambergenova.P. Qaraqalpaq poeziyasinda` milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwi. 24-29-betler; Yusupov.Q. Berdaq shig`armalari`n` u`yreniwde konferenciya sabaq turinen` paydalani`w. 3032-betler; Ashi`rov.D. Berdaqti`n` du`nya, ja`miyet tuwrali` woylari`. 40-44-betler; Kerwenov.T. Berdaqti`n` «Shejire»sinde an`izlardin`n` ha`m miflerdin` sa`wleleniwi haqqi`nda. 66-69-betler; Turdi`baev.Q. XIX a`sir qaraqalpaq didaktikalig` lirikasi`ni`n` ideyali`q -ko`rkemlik da`rekleri. 69-74-betler. Ma`timov.Q. Berdaqti`n` «Shejire» da`stani` ha`m woni`n` Abulg`azi` Bahadi`r xanni`n` «Tu`rkler shejiresi» shig`armasi`nan wo`zgesheligi. 77-79-betler. Bul maqalalarda Berdaq do`retiwshiligini`n` turli qir`lari` so`z yetilgen.

2011-ji`ldi`n` 6-may ku`ni Berdaq atindag`i` Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde usi` universitetin` Qaraqalpaq filologiyasi` baslamasi` menen Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` 20-ji`lli`g`i`na bag`i`shlang`an «Ha`zirgi filologiya iliminin` a`hmiyetli ma`seleleri» degen temada Respublikali`q ilimiy-teoriyalig` konferenciya sho`lkemlestirdi ha`m wo`tkerildi. Wonda belgili filolog-ali`mlardi`n` ha`m jas izertlewshilerdin` bayanatlari` tiyisli ilimiy sekciyalarda ti`n`landi`, pikirler ali`si`w boldi`. Konferenciyanin` bir qatar bayanatlari` QMU ilimiy ken`esinin` tasti`yiq`lawi` menen wo`z aldi`na ilimiy toplam bolip shi`qti`. ⁶⁴ Bul toplamda Berdaq do`retiwshiligine baylanisli` to`mendegi maqalalar basildi`: Ja`rimbetov.Q. Berdaq poeziyasinda` milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwi. 118-121-betler; Matekeev.S. Berdaqti`n` publicistikali`q qosiq`lari`nda lirikali`q qaharman wobrazi`. 141-145-betler; Toqi`mbetova.G. Berdaq do`retiwshiliginde da`stu`r ha`m do`retiwshilik individuallig`. 181-184-betler; Zarli`qov.I. XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`nda epikalig` da`stu`rlerdin` ko`rinisleri. 193-196 bb. Maqalalardi`n` temalari`nda ko`rinip turg`anday Berdaq do`retiwshiligini`n` buri`n ayti`lmag`an yamasa az ayti`lg`an ta`repleri sa`wlelengen. Bul berdaqtani`w iliminin` ja`ne de toli`si`p, rawajlanip atirg`ani`nan da`rek beredi.

Berdaqtani`w ilimin rawajlandir`atug`i`n ilajlardin` biri bul, a`llette, Berdaqti`n` wo`miri, a`debiy miyrasi`, uli`wma do`retiwshiligi ushin` jazilg`an ilimiy ha`m ilimiy-publicistikali`q maqalalardi`n`, wo`cherklerden`, monografiyalardi`n`, toplamlardi`n` bibliografiyalig` ko`rsetkishleri bolip yesaplanadi`. Bibliografiyalig` ko`rsetkishler anaw yaki mi`naw ilimiy problemani`n` qashan, qay da`rejede, kimler ta`repinen islengeni, ilimnin` qaysi` janri`nda islengenligi haqqi`nda aniq` mag`li`wmatlar, da`rekler beredi. na`tiyjede wol izertlew jumisi`n wori`nlawg`a sezilerli da`rejede ja`rdem beredi, a`sirese a`debiyattani`w yamasa woni`n` ayi`rim tarawlari` menen tani`s bolmag`an jas izertlewshilerg`e jaqi`n ja`rdemshi retinde xi`zmet yetedi.

⁶³ Түркий халықлары әдебиятының гейпара мәселелери. (Илимий мийнетлер топламы). Нөкис, 2004.

⁶⁴ Хәзирги филология илимининг әхмийетли мәселелери. Нөкис, 2011.

Ushunday bibliografiyalıq ko'rsatkichlar du'ziw ha'reketi g'a'rezsizlik jıllarında bolı'p turdı. Mi'sali, filologiya iliminin doktori, professor S.Axmetovti'n «Qaraqalpaqstan Respublikasını'n a'debiyatshı alımları ha'm sı'nshıları: (Bibliografiyalıq ko'rsatkich. No'kis, «Bilim»,1993), Q.Paxratdinov, Q.Worazımbetovti'n «Qaraqalpaqstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialını'n xabarshı'sı»(1960-1998) jurnalları'nı'n materialları boyı'nsha, No'kis, 1999) degen atamada bibliografiyalıq ko'rsatkich shı'qtı. Wolarda ulı'wma a'debiyattanı'w ma'seleleri boyı'nsha ilimiy miynetler tuwralı' mag'lı'wmatlar beriledi, sonı'n menen birge berdaqtanı'w ma'seleleri boyı'nsha da tiyisli worı'nlar da mag'lı'wmatlar berilgen. na'tiyjede bul jumı'slar Berdaqti' izertlewshilerge, a'sirese berdaqtanı'w pa'nin u'yreniwshi magistrantlar ha'm studentlerge ja'rdemshi qural bolı'p xı'zmet yetip kiyatı'r. Son'g'i jılları' klasik do'retiwshiligimizdin' do'retiwshiligi haqı'nda jazı'lg'an miynetlerdin' bibliografiyası'n du'zgen arawlı' miynetler payda boldı. Wolardan Q. Paxratdinov penen G.Qarli'baevanı'n A'jiniyaz. Bibliografiyalıq ko'rsatkich. (No'kis, 2003); Sh.A'bdinazimov penen Q.Paxratdinovti'n Berdaq. Bibliografiyalıq ko'rsatkishi. (No'kis, 2003) degen atamalardag'ı bibliografiyalıq miynetleri shı'qtı. Wolarda XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatını'n klasik shayı'rları' menen A'jiniyaz ha'm Berdaq do'retiwshiliginin' ha'r qı'ylı' ma'seleleri tuwralı' bibliografiyalıq mag'lı'wmatlar berilgen. Bul ko'rsatkichler studentler, magistrantlar, aspirantlar ushı'n qolaylı' ha'm za'ru'rli qollanba xı'zmetin atqarı'p kiyatı'r.

Berdaqti' biliwde, wonı' ilimiy tani'wda, miyrasları'n ha'zirgi jaslarg'a u'git-na'siyat yetiwde Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' quramında'g'i Berdaq milliy muzeyi ja'ma'a'tinde xı'zmetleri bar. Bul muzeydin' imarati' zamanago'y arxitektura jobası'nda qurılı'p (joba avtorı' arxitektor Worı'nbay To'reniyazov), 1998-jı'lı' ashı'ldi. Wonda Berdaqqa tiyisli ko'plegen ekspanatlar saqlanadı' ha'm ko'rgizbege qoyı'lg'an. Berdaq shı'g'rmaları'nı'n qoljazba ko'shirmeleri, baspadan shı'qqan nusqaları', Qı'l qa'lem ustaları'nı'n (xudojniklerdin') su'wretleri, Berdaqqa ha'm wonı'n zamani'na tiyisli buyı'mlar, kiyimler, ha'r qı'ylı' zatlar, kiyimler, kitaplar, jazı'w-sı'zi'w buyı'mları', Berdaq teması'na jazı'lg'an ilimiy ha'm ilimiy-publicistikalı'q kitaplar, tariyxı'y, ilimiy a'hmiyetke iye foto-su'wretler keliwshilerdin' di'qqatın tartadı', Berdaq ha'm wonı'n zamani', do'retiwshiligi tuwralı' qı'zi'g'i wshı'lı'g'i'n arttı'radı', wog'an degen hu'rmet-izertlegen sezimlerin woyatadı'. A'sirese, muzey ekspanatları' Berdaq do'retiwshiligi miyrası' menen yendi tani'sı'p atı'rg'an jas ko'riwshilerdin' sana-sezimine ta'sir yetip, wolardı'n ullı' shayı'ri' mi'zg'a degen qı'zi'g'i wshı'lı'g'i'n woyatadı'.

Berdaq Milliy muzeyinde sonı'n menen birge ha'r qı'ylı' ilimiy, ma'deniy, woqı'w-ag'artı'wshı'lı'q ilajları' wo'tkerilip turadı'. Wonı'n qolaylı' konferenciya zalında Berdaq yubileyları, ku'nlerine arnal'g'an ilimiy, a'meliy konferenciya'lar wo'tkerildi. Berdaq qosı'qları'nan toplang'an koncertler qoyı'ldi. Bul jerde Wo'zbekstan qaharmanı', Wo'zbekstan xalı'q shayı'ri' I.Yusupov, Wo'zbekstan qaharmanı', Wo'zbekstan xalı'q jazı'wshı' T.Qayı'pbergenov, Wo'zbekstan Qaharmanı', Wo'zbekstan xalı'q shayı'ri' A.Aripov ha'm basqada shayı'rlar, jazı'wshı'lar, akademikler, ilim doktorları', professorlar Berdaq do'retiwshiliginin' ha'zirgi zaman, ha'zirgi a'wlad ta'rbiyası' ushı'n a'hmiyeti haqqı'nda, wonı' biliw ushı'n, ilimiy tiykarda u'yreniwdin' za'ru'rli'g'i haqqı'nda bayanatlar isledi, shı'g'i'p so'yledi, qı'zg'i'n sa'wbetler qurdı'.

Bul muzeyde son`g`i` j`i`llari` Respublikali`q ko`lemde ha`r j`i`li` noyabr ayi`ni`n` aqi`ri`nda (27-noyabrde) Berdaq ku`nlerin wo`tkeriw u`rdiske aylandi`. Bul ku`ni No`kistegi yesteligine gu`ller qoyi`ladi`, Muzey zali`ni`n` saxnasi`nda Berdaqti`n` qosi`qlari` jan`laydi`, studentler Berdaq shi`g`armalari`n ko`rkemlep woqi`ydi`, ilimiy bayanatlar woqi`ydi`, shi`g`i`p so`ylewler, sa`wbetler quri`ladi`.

Bul ilajlardin` ha`mmesi hazirgi jaslardin` joqari` ruwxta ta`rbiyalawg`a, wolarda wo`lmes miyraslarin`mi`z haqqi`nda, sonin` ishinde Berdaq miyraslarin` haqqi`nda ilimiy ha`m ko`rkem-estetikalik tu`siniklerdi qaliplestiriwge so`zsiz ta`sirin tiygizedi.

Sonin` menen birge wolar berdaqtanin`w ilimi ushin da bay materiallar bolip xizmet yete aladi`. Sonliqtan bunday ilimiy, ma`deniy, ag`arti`wshili`q bag`darlardag`i` ilajlar berdaqtanin`w ilimin rawajlandiri`wg`a belgili da`rejede a`hmiyetli, worni` bar.

3.3. Berdaq poeziyasıni`n` ha`r qi`yli` aspektlerde u`yreniliwi

2000-jılları Berdaq miyrasın u`yreniw ha`r qi`yli` aspektlerde ali`p bari`ldi`. Ma`selen, Berdaq shi`g`armalarında milliy ideyalardıń sa`wleniw ma`selesi boyıńsha tartıslı pikirler payda boldı. Bul ma`selege f.i.k. I.Wo`tewliev 1990-jıllardıń aqıri`nda-aq qızi`g`i`p, wol boyıńsha maqalalar ha`m ilimiy kitaplar shi`g`arg`an yedi.⁶⁵ haqqında aldın`g`i` bo`limde mag`li`wmatlar bergen yedik. Usı temanı dawam yetken halda I.Wo`tewliev 2005-jıli Berdaq shayırdıń milliyliğine arnal`an jan`a monografiya shi`g`ardi`.⁶⁶ Monografiyada «Berdaq qaraqalpaq xalqıni`n` milliy shayıri» degen problemani` tiykarlaw`a, wonı tekstlik tallawlar arqalı da`lillewge niyet yetken. Berdaqti`n` milliyliğinin` da`reklerin ko`rsetiwge ha`reket yetken. Bulardı wol milliy epostan izleydi. Mi`sali, Berdaq da`stanlarıni`n` qaharmanları, Amangeldinin`, Aydos biydin`, Yernazar biydin` xalıq yerkinligi ushi`n ali`p barg`an gu`reslerinin` da`reklerin, «Qiri`q qiz`», «Alpami`s» basqa da eposlardag`i` bati`rli`q, yel-xalıqti`n` yerkinligi ushi`n gu`res motivleri menen baylanısti`radi`. Berdaqti`n` hayal-qi`zlar wobrazi`n jaratıwda xalıqli`q eposqa su`yengenin aytadı. «Aqmaq patsha» da`stanındag`i` Gu`lim wobrazi` menen «Qiri`q qiz`» da`stanındag`i` Gu`layim wobrazi`n salısti`radi`, Gu`limdi su`wretlewde xalıq poeziyası da`sturlerinen paydalang`anıń ko`rsetedi. Berdaqti`n` milliyliğin ashıwda a`debiyatımi`zdi`n` sag`aları bolg`an yeski tu`rkiy a`debiyatti`n` a`hmiyetin ko`rsetedi. Berdaqti`n` ayiri`m qosıqlarında Worxon-Yenesey jazba yesteliklerinin`, Maxmud Qashqariydin` «Devanu lug`atit tu`rk» kitabıni`n`, Yusup has hajibtin` «Qutadg`u bilik» da`stanıni`n` bar yekenligin aytadı. Berdaq shi`g`armalarıni`n` milliy belgileri retinde qaraqalpaq xalqıni`n` u`rp-a`detlerinin`, da`sturlerinin`, u`rdislerinin`, kiyim-kensheklerinin`, u`y-u`skenelerinin` su`wretleniwın keltiredi. Tag`i` bir milliy belgi retinde Berdaq shi`g`armalarıni`n` milliy tilde (qaraqalpaq tilinde) jazılg`anıń keltiredi. Kitapta avtor Berdaq poeziyasıni`n` milliy belgilerin usı bag`darda ashıp beriwge ha`reket yetken.

I.Wo`tewlievtin` bul monografiyası, a`llette, za`ru`rli ku`n ta`rtibinde turg`an temalardıń birine bag`i`shlang`an. Ko`rkem a`debiyatti`n` milliyliğı ma`selesi a`sirese, milliy g`a`rezsizligimiz jılları a`debiyattanıwdag`i` a`hmiyetli ma`selelerden boldı. Mine, ilimdegi usınday za`ru`rli talaplardı worınlaw ushi`n joqarıdag`i` monografiya avtorı ha`reket yetken. Biraq wonı da yeskertip woti`wimiz kerek, I.Wo`tewlievtin` «XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatıni`n` milliy wozinshelikleri. A`jiniyaz. Berdaq do`retiwshiligi mi`sali`nda» degen monografiyasıni`n` a`hmiyeti haqqında baspasoz`de qarama-qarsi` si`n pikirler bildiredi. Si`nshilardıń birewleri monografiyanı ilimdegi jan`ali`q, a`hmiyetli temanı ashıwg`a arnal`an kerekli jumı`s dep yesaplaydı.⁶⁷ Ye`kinshileri bul monografiyanı aldına qoyg`an

⁶⁵ Отеулиев.И. Бердақ поэзиясының миллий өзгешеликleri. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

⁶⁶ Отеулиев.И. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri. Әжинияз, Бердақ дәретиўшилиги мысалында. Нөкис, «Билим»,2005.

⁶⁷ Алымов Ә. Сейтжанова У. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri хаққында кунлы мийнет. «Еркин Қарақалпақстан», 18-май, 2006-жыл; Доспанов О, Сапаров К. О национальном своеобразии каракалпакской литературы. «Вести Каракалпакстане», 13-февраля, 2007год.

wazi'ypalari'n wori'nlay almag'an, ilimiy quni' to'men, sanasi'z jumi's dep biledi.⁶⁸ A'debiyatshi' Q.Ja'rimbetov bul jumi'sti' to'mendegishe bahalaydi': «XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' milliy wo'zgesheligi ma'selesin monografiyalı'q ko'lemde sa'wlelendiriw ha'reketi boldi'. Biraq bul temadag'i monografiyani' (I.Wo'tewlievtin' monografiyasi'n-E.K.) sa'tli jumi'slar qatari'na qosı'w qı'yi'n. Sebebi, milliy a'debiyatti'n' baslı' belgilerinen bolg'an milliy ruwxı'tı'n', milliy xarakterdin', milliy ideyalardı'n' sa'wleleniwi, qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' basqa tu'rkiy a'debiyatlardan (o'zbek, qazaq, tu'rkmén a'debiyatlari'nan) milliy wo'zgeshelikleri menen aji'ralı'wi', basqa tu'rkiy a'debiyatlarga qosı'lmaytug'i'n milliy ko'rkemlik da'stu'rleri si'yaqli' wo'zbek ma'seleler bul jumi'sta ilimiy-teoriyalı'q ma'seleler ashı'p berilmegen».⁶⁹

Maqala avtorı' joqarı'da dizip wo'tilgen milliy a'debiyat wo'zgesheliklerin XIX a'sir qaraqalpaq poeziyasi', tiykari'nan Berdaqti'n' poeziyasi' mi'sali'nda ashı'p beriwge ha'reket yetedi. Avtordı'n' teoriyalı'q ko'zqarasi' boyı'nsha «Worta a'sirlik a'debiyatlarda milliy belgiler ani'q ko'rinbeydi, Nawayi'ni'n' «Farxad ha'm Shiyrin» da'stani'ni'n' bas qaharmani' Farxad ulı'wma insani'ylı'q ma'seleler do'geresinde pikirleydi, wog'an milliy sana-sezim ta'n yemes». «Ko'rkem a'debiyatti'n' milliy wo'zgesheligi (milliyliğı) degen tu'sinik milliy a'debiyatlardı'n' payda bolı'wi' menen ju'zege keledi. Milliy a'debiyatlar bolsa, ja'miyettin' tariyxı'y rawajlanı'wi'ni'n' keyingi basqı'shlari'nda payda boldi' . . . Milletlerdin' qa'liplesiwi menen belgili bir millettin' ruwxı'y du'nyasi'n, arzi'w-a'rmanlari'n, ekonomikalı'q ma'plerin, tariyxı'y sharayatlari'n, psixologiyasi'n, xarakterin milliy a'debiy tilde sa'wlelendiretug'i'n milliy a'debiyat payda boldi'»⁷⁰

Al, XIX a'sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n' a'sirese, Berdaqti'n' «a'debiy qaharmanlari' tiykari'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' wa'killeri bolı'p, usı' xalı'qtı'n' arzi'w-a'rmanlari'n, tileklerin, xarakterin wo'zinde ja'mleydi. Wolardı'n' woy-pikiri, sana-sezimleri, ulı'wma ruwxı'y du'nyasi' usı' xalı'qtı'n' sociallı'q, a'dalatlı'q, milliy azatlı'q, milliy rawajlanı'w ideyalar menen ti'g'i'z baylanı'sli'. Bug'an Berdaqti'n' «Shejeri», «Aydos biy», «Amangeldi», «Yernazar biy»da'stanlari' mi'sal bola aladı'»⁷¹ Solay yetip Q.Ja'rimbetovti'n' joqarı'dag'i' maqalasi' qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' milliyliğı ma'selesine bir qansha ani'qli'qlar kirgizetug'i'n, wol haqqı'nda jan'a pikirler, ideyalar, usı'ni'slar beretug'i'n miynet dep bahalasaq boladı'. Wonda avtor Berdaq ha'm A'jiniyaz shı'g'armalari'n tallaw tiykari'nda wolardı'n' milliy ko'rkem pikirlerlewlernin, milliy a'debiy qaharmani'n', wol arqalı' milliy ruwxı'tı'n', milliy xarakterdin', milliy ideyalardı'n' sa'wleleniwin ko'rsetip bergen.

2000-jı'llari' Berdaq do'retiwshiligi haqqı'nda «Yerkin Qaraqalpaqstan», «Qaraqalpaqstan jasları'», «Ustaz joli'» gazetalari'nda, «A'miwda'rya» ko'rkem-a'debiy ha'm ilimiy-

⁶⁸ Жәримбетов.Қ. Оразымбетов Қ, Сынасаң сынып кетежақ. (Хәзирги әдебияттаныўдағы айырым жұмыслар туўралы) «Әмиўдәрья»,№4, 2007; Жәримбетов.Қ. XIX әсир карақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri хаққында гейпара ойлар. «Бердақ хаққында ҚМУ хабаршысы», №1, 141-144-бетлер.

⁶⁹ Жәримбетов Қ. XIX әсир карақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri хаққында гейпара ойлар. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы», №1,2009,141-бет;

⁷⁰ Жәримбетов Қ. Сол мақалада. 141-бет.

⁷¹ Жәримбетов.Қ. сол мақалада. 142-бет.

publicistikaliq jurnali`nda, «Wo`zRIAQQ xabarshi`si», «Berdaq ati`ndag`i` QMU xabarshi`si», «Ilim ha`m ja`miyet» (No`kis pedinstituti`) ilimiy jurnallari`nda ha`r qi`yli` temalarda ku`ta` ko`plegen maqalalar basi`ldi`. Wolardi`n` avtorlari`ni`n` birewi buri`nnan berdaqtanıw ilimi menen shug`i`llanı`p kiyati`rg`an bolsa (A`.Paxratdinov h.b.), yekınshiden, bul ilimge keyninen aralasa baslag`an qa`nigeler yamasa jas izertlewshiler. Wolardan f.i.k., professor A`.Paxratdinovti`n` wo`nimli islegenin atap wo`tiw kerek. Wol «Yerkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`nda «Berdaq-g`a`rezsizlik ideyalari`n ji`rlag`an shayi`r»(№133, 8-noyabr, 2005-jı`l), «Ja`ne de Berdaqqa baylani`sli` da`rekler» (№137, 14-noyabr, 2006-jı`l), «Berdaq shayi`rdi`n` «Aydos baba» da`stani`» (№113, 19-noyabr, 2006), «Berdaq shayi`rdi`n` «Amangeldi» shi`g`armasi`» («Qaraqalpaqstan jaslari`», №120, 17-may, 2007), «Shejire» shi`g`armasi`» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №64, 26-may, 2007) maqalalari` ja`riyalandi`. Wolarda avtor Berdaq shayi`rdi`n` buri`n ayti`limg`an ta`replerin ayti`wg`a yamasa ayti`lg`an ma`selelerge ja`ne de ani`qliqlar, du`zetiwler kirgiziwge ha`reket yetken. Filologiya iliminin` doktori`, professor, Wo`zbekstan Ilimler Akademiyasi`ni`n` haqi`yqi`y ag`zasi` Jumanazar Bazarbaev ta Berdaq do`retiwshiligi, Berdaqti`n` filologiyaliq ma`selesi ko`zqarası` ma`seleleri boyi`nsha 1960-jı`llardan beri maqalalar jazı`p ju`rgen yedi. G`a`rezsizlik ji`llari` wol jedellesip Berdaq haqki`nda woni`n` 175-jı`lli`q yubileyine arnap «Berdaq tuyg`i`lari`-xali`q arzi`wlari`» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №116, 24-noyabr, 2002), 180-jı`lli`q yubileyine arnap «Berdaq-xali`q dani`shpani`» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №146, 28-noyabr, 2007), «Xalqi`mi`z ulli` Berdaq na`zerinde» («Yerkin Qaraqalpakstan», №147, 7-dekabr, 2006) ; degen maqalalar jazdı. Bul maqalalarda wol Berdaqti`n` ulli`li`g`i`, dani`shpanli`g`i`, woni`n` shi`g`armalarg`a joqari` ideyalarg`a, teren` filosofiyaliq, turmi`sli`q woy-pikirlerge toli` yekenliginde dep ko`rsetken.

Berdaq miyrasi`na arnalg`an maqalalardi`n` ishinde polisimikalıq xarakterge iye maqalalarda bar. Geypara avtorlar buri`n ayti`lg`an talasli` pikirlerdi qayta qozg`ap, wolarg`a jan`adan mu`na`sebet bildirgisi keledi. Ma`selen, ayi`ri`m shi`g`armalari` Berdaqti`n` avtorli`g`i` ma`selesi tariyxı` 1950-jı`llardan baslanadı. Berdaq shi`g`armalari`ni`n` 1950-jı`li` shi`qqan ko`lemli ji`ynag`i`nda «Aydos biy» ha`m «Yerkebay» poemalari` basi`lg`an yedi. Bir qatar a`debiyatshı`lar bul poemalardi` basi`lg`an yedi. Bir qatar a`debiyatshı`lar bul poemalardi` Berdaqti`n` da`stan jazı`w stiline duri`s kelmeytug`i`n, ideyali`q mazmunı` to`men, ko`rkemligi pa`s, ma`zi Berdaqti`n` ati`na jazı`lg`an jen`iltek shi`g`armalar dep yesapladı.⁷² Berdaqti`n` bunnan keyin basi`lg`an toplamlari`na bul shi`g`armalar kirgizilmedi. Biraq a`debiyatshı`lardı`n` ja`ne birewleri «Aydos biy», «Yerkebay» shi`g`armalari`n Berdaqqa tiyisli dep yesaplaydı. Wolar bul pikirge tiykar`i` argument yetip bul da`stanlardı`n` informatorlardan jazı`p ha`m Wo`zIAQQB qoljazbalar fondı`nda saqlanatug`i`n ko`shirme nusqalari`n aladı. Wolar wo`zlerinin` miynetlerinde bul da`stanlardı` Berdaqti`n` woriginal shi`g`armalari` retinde yesaplaydı ha`m tallaw isleydi.⁷³

⁷² Нурмухаммедов М. ,Есемуратов Г. Бердақ хакқында жана мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы , 24-сентябрь, 1954.

⁷³ Сағыйтов И. Сахра бұлбили. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1974,219-233 бетлер.

Belgili a`debiyatshi, Berdaq shi`g`armalari`ni`n` tekstologiyasi` menen ko`birek shug`i`llang`an filologiya iliminin` kandidati` Arti`q Karimov joqari`dag`i` pikirdi biykarlaydi`. Qa`nigenin` pikiri boyi`nsha «Berdaqti`n` qosi`qlar toplami` ishinde, a`sirese 1950-j`i`li` «Tan`lawli` shi`g`armalari`» toli`p ati`rg`an tekstologiyali`q qa`teliklerge iye. Bul toplamg`a da «Sha`ha`rbay», «A`zerbayjan» qosi`qlari` wo`zgerissiz jiberiliwi menen qatar, shayi`rdi`n` ati`na daq keltiretug`i`n, wog`an daq keltiretug`i`n, tiyisli yemes «Yerkebay», «Ballari`m», «Dilbari`m» si`yaqli` shi`g`armalar kirip ketken. «Yerkebay» poemasi` ideyali`q mazmuni` ha`m ko`rkemligi jag`i`nan to`men shi`g`arma. Bunday worsaqi` so`zlerdin` ji`yi`nti`g`i`nan quri`lg`an shi`g`armani` ulli` Berdaq shayi`r do`retken degenge hesh bir woqi`wshi` isenbeydi.»⁷⁴ Arti`q Karimov ja`ne de poema qaharmani` Yerkebay degennin` Berdaqtan son` jasag`anli`g`i`n, Berdaqqa zamanlas yemesligi tasti`yi`qlayddi`. «Yerkebay» poemasi`ni`n` shi`g`armani`n Berdaq yemes, woni`n` shi`g`armalari`n ji`ynap ju`rgen basqa bir shayi`r. (Ra`m shayi`r) jazip, Berdaqti`n` ati`na wo`tkergenin faktler menen keltiredi. Wol ja`ne de tekstologiyali`q sali`sti`ri`wlar islep, Berdaqti`n` stilin ani`qlaydi` ha`m «Yerkebay» poemasi`ni`n` Berdaqniki yemes yekenin da`lilleydi.

Berdaqtan`w ilimine 1950,60,70,80-j`i`llarda ara-tura ko`rinip turg`an bul tarti`s 1990-2000-j`i`llarda da dawam yetedi. baspaso`zde ayi`ri`m izertlewshiler «Aydos biy» poemasi`n Berdaqti`n` poemasi` retinde tallay basladi`. Mi`sali`, A.Paxratdinov «Berdaq shayi`rdi`n` «Aydos biy» da`stani`» («Yerkin Qaraqalpaqstan», 9-sentyabr, 2007), Q.Yusupov «Aydos biy» da`stani` ha`m tariyx» («A`miwda`rya» jurnali` ,№2, 2000-j`i`l), A.Utambetova «Berdaqti`n` «Aydos biy» da`stani`nda folklorli`q da`stu`rlerdin` qollani`li`wi`» («A`miwda`rya» jurnali`, №1, 2002) degen maqalalari`nda «Aydos biy» da`stani`n Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda dep tallaw ju`rgizedi.

Bul pikirge qosi`lmaytug`i`n qa`nigeler de baspa so`zde wog`an qarsi` wo`zlerinin` mu`na`sebetin bildirip baradi`. Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan xali`q shayi`ri` I.Yusupov «Aydos biy», «Yerkebay» poemalari`na to`mendegishe wo`z pikirlerin bildiredi: «Awi`zeki terme menen shi`g`ari`lg`an «Aydos biy» dep atalg`an ji`r Berdaqqa bes qaynatqanda sorpasi` qosi`lmaydi`. Aydos biy tuwrali` ayti`li`p ju`rgen qodiren` so`zler tiykari`nda son`lari` kimdur yebeteysiz birew buni` jazip, Berdaqqa tan`g`an. (Biraq «Aydos baba» shi`g`armani` Berdaqniki yekenligi dawsiz) . «Yerkebay» atli` poemasi`maq na`rse tuwrali` da usi`nnan ayti`wg`a boladi`. Bul shi`g`arma Berdaqqa tiyisli yemesligi jo`ninde waqti`nda M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratovlar da duri`slig`i`n aytqan yedi.»⁷⁵

Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987,140-195-бетлер хәм 321-337-бетлер;

Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретіушилиқ усыллар. Нөкис, «Билим»,1998, 82-94-бетлер.

⁷⁴ Кәримов А. Бердақ шығармалары ҳаққында текстологиялық мәселеге.// Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987,106-бет.

⁷⁵ Юсупов И. Қарақлапак халқының миллий мақтанышы. //Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис,«Қарақалпақстан»,1997, 9-бет.

Belgili tekstolog qa`nigelerdin` biri, filologiya ilimlerinin` doktori` Qi`ri`qbay Bayniyazov a`debiyatshi` A.Karimovti`n` pikirlerin tiykarli` yetip yesaplaydi`, woni` qollap-quwatlaydi`. Q.Bayniyazov «Berdaqti`n` shi`g`armalari` tekstologiyali`q tallawdi` talap yetedi» degen maqalasi`nda (T.Bayniyazova menen birlikte jazi`lg`an) «Aydos biy» ha`m «Yerkebay» poemalari`nan ko`plegen mi`sallar keltirip, wolarg`a tekstologiyali`q tallawlar jasadu`. Bul da`stansi`maqlarlardi`n` Berdaq stiline sa`ykes kelmeytug`i`ni`n, «bunday biymani` qosi`q qatarlari`n` klasik shayi`ri`mi`z Berdaqti`n` jazbaytug`i`ni`na iymanim ka`mil» dep u`zil-kesil wo`zinin` qatnasi`n bildiredi.⁷⁶

Wo`z RIAQQB N.Da`wqaraev ati`ndag`i` til ha`m a`debiyat instituti`ni`n` ilimiy xi`zmetkeri` klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` shi`g`armalari`n` tekstologiyali`q jaqtan izertlep ju`rgen Ki`di`rbay Smamutov «Aydos biy» poemasi`na Berdaqti`n` qatnasi` ma`selesi» degen maqalasi`nda buri`n bul ma`sele boyi`nsha maqalalalar jazg`an ha`m «Aydos biy» poemasi`na Berdaqti`n` avtorli`g`i`n biykarlag`an M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov, A.Karimov, I.Yusupov, Q.Bayniyazovti`n` pikirlerine qosi`ladi`. Avtor «Aydos biy» poemasi`ni`n` arab ha`m kiril jazi`wlari`ndag`i` Wo`zIAQQB qoljazba fondi`nda saqlanatu`g`i`n ko`shirmelerin ham baspa varianti`n` (1950-ji`li` basi`lg`an) sali`sti`ri`p tekstologiyali`q tallaw ju`rgizgen. Wol I.Sag`i`ytovti`n` ha`m A`. Paxratdinovlardi`n` joqari`da ayti`lg`an poemalar Berdaqteki degen pikirlerin ja`ne de qosi`msha biykarlaydi`, wolardi`n` Berdaq shayi`rdi`n` qa`lemine tiyisli yemes yekenligin isenimli da`lilleydi.⁷⁷ Q.Smamutov «Berdaqti`n` shi`g`armalari`n` tekstologiyali`q izertlew ma`selesine» degen maqalasi`nda da Berdaqti`n` bir qatar shi`g`armalari`na tekstologiyali`q tallawlar jasadu, wolarg`a bir qatar leksikalik` terminologiyali`q ha`m stilistikali`q ani`qli`qlar kirgizedi.»⁷⁸

Biz ayi`ri`m shi`g`armalarg`a Berdaqti`n` avtorli`g`i` ma`selesine tiyisli tarti`sli` pikirlerdi` sali`sti`ri`p ko`rip, «Aydos biy», «Yerkebay» poemalari` ha`m basqada ayi`ri`m shi`g`armalar Berdaqteki yemes degen pikirge qosi`lami`z. Sebebi, bul pikirdin` ta`replarlari` uli`wma filologiya iliminin ta`replarlari`, soni`n` ishinde tekstologiya iliminin` talaplari`na muwapi`q izertlew ju`rgizgen. Sonli`qtan wolardi`n` pikirleri ilimiy tiykarli` ha`m isenimli dep yesaplaymi`z.

Keyingi ji`llari` Berdaq do`retiwshiliginde an`i`z ha`m miflerdin` wo`zgesheligi ma`selesi ilimiy aylani`sqa tu`sip kiyati`r. Bul boyi`nsha bir neshe maqalalar ja`riyalandi`. Wolardi`n` ishinde f.i.d. professor Q.Ja`rimbetovti`n` (T.Kerwenov penen birlikte) «Некоторые вопросы использования мифов в каракалпакской поэзии XIX века» degen maqalasi` Rossiya Federaciyasi`ni`n` Chelebinsk universitetinde shi`g`atug`i`n «Вестник» jurnalinda basi`ldi`.

⁷⁶ Байниязов К., Байниязова Т. Бердақтың шығармалары текстологиялық таллауды талап етеди. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №3, 2008,92-95-бетлер.

⁷⁷ Смамутов Қ. «Айдос бий» поэмасына Бердақтың қатнасы мәселесіне. ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №1, 2010, 91-94-бетлер.

⁷⁸ Смамутов Қ. Бердақтың шығармаларын текстологиялық изертлеу мәселесіне. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы» №2, 2010,19-52 бетлер.

Maqalada Berdaqti'n` lirikali`q shi`g`armalari`nda qollani`lg`an mifologiyali`q ko`rkemlik xi`zmetleri ashi`lg`an.⁷⁹ T.Kerwenovti'n` «Berdaqti'n` «Amangeldi» shi`g`armasi`nda an`i`zlardi'n` qollani`li`w wo`zgesheligi», «A`jiniyaz ha`m Berdaqti'n` do`retiwshiliginde mifologiyali`q syujetlerdin` qollani`li`w wo`zgeshelikleri»degen maqalalari` usi`nday bag`darda jazil`g`an.⁸⁰

G`arezsizlik ji`llari` Berdaq filosofiyasi`n` jan`a ko`zqaraslardan, atap aytqanda islam filosofiyasi` menen ti`g`i`z baylani`sta qarasti`ri`wg`a mu`mkinshilik tuwi`ldi`. Bul boyi`nsha filosof ali`mlari`mi`zdi`n` biri, filosofiya ilimlerin` kandidati`, docent Maqsud Yakupov mazmunli` maqalalar jazil`p turadi`. Wolardi`n` ishinde «Berdaqti`n` filosofiyali`q du`nyatani`mi` haqqi`nda» degen maqalasi` pikirlerdin` jan`ali`g`i` menen wo`zine tartadi`. Maqalada Berdaqti`n` filosofiyali`q mazmung`a iye «Izler yedim», «Jaqsiraq», «Wo`mirim» qosil`qlari`n` analizge tartil`p , wolardan shayi`rdi`n` filosofiyali`q, etikali`q ko`zqaraslari`n` keltiril`p shi`g`aradi`. Maqala avtorid` Berdaqti`n` filosofiyali`q analizinen kelip shi`g`il`p, to`mendegishe juwmaq shi`g`aradi`»: Berdaq du`nyadag`i` barli`q na`rseler wo`z ara baylani`sli` , wolar ha`reket yetip wo`zgerip turadi`, -dep tu`singen. Du`nya jaqsil`i`q ha`m jamanli`q, jasli`q ha`m g`arri`li`q, tirishilik ha`m jarli`li`q, baxit` ha`m baxit`si`zli`q usag`an qarama-qarsil`i`qlardi`n` duris` bahalang`an, qarama-qarsil`i`qlardi`n` wori`n` almasi`wi` mu`mkinshiliklerin` aytqan. Ma`selen, jarli` bayg`a, bay jarli`g`a aylani`wi` mu`mkin dep yesaplag`an. Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda dialektikani`n`, estetika ha`m etika kategoriyalari`ni`n` ma`nis-mazmuni`n` wo`zinde sa`wlelendiretug`i`n` pikirlerdi` ko`plep ushi`rati`wi`mi`z mu`mkin».⁸¹ Usi` avtordi`n` ja`ne bir maqalasi`nda Berdaq filosofiyasi`nda azatli`q ha`m g`arezsizlik ideyalari` sa`wlelendirilgen. Avtordi`n` ko`rsetiwi` boyi`nsha «Insang`a hu`rmet, azatli`q, ten`lik, socialli`q, a`dalat, ti`ni`shli`q, milliy tati`wli`q , yerkin miynet shan`araqti`n` bekkemligi ha`m muqaddesligi, atanag`a muhabbat, jaslar ta`rbiyasi` ideyalari` Berdaq do`retiwshiliginde worayli`q wori`ndi` iyeleydi.»⁸²

Bunday makalalardi`n` payda bolil`wi` Berdaq do`retiwshiliginde ta`lim tarawlari` wa`killerinin` u`lken qi`zi`g`i`wshil`i`q penen qatnas jasap atil`rg`ani`nan, berdaqtani`w iliminin` ha`r ta`repleme rawajlanil`p atil`rg`ani`nan da`rek beredi.

Berdaqti` tani`w, woni`n` ideyalil`q, ko`rkemlik du`nyasi`n` u`yreniw woqil`w wori`nlari`nan baslanadi`. Son`g`i` ji`llarda uli`wma bilim beriw mekteplerinde , akademiyalil`q licey ha`m qa`sip-o`ner kolledjlerinde berdaqti` u`yrneniw jan`a woqil`w bag`darlamalari`, jan`a sabaqli`qlar tiykari`nda alil`p baril`maqta. Ma`selen, S.Axmetov, K.Mambetov ha`m Q.Jarimbetovlardi`n` jazg`an «Qaraqalpaq a`debiyati`» degen sabaqli`g`i` 18,5 baspa tabaq ko`leminde jazil`g`an.

⁷⁹ Жәрімбетов ,К, Керуенов Т.Некоторые особенности использования мифов в Каракалпакской поэзии XIX века. №6, 2012,стр. 62-64.

⁸⁰ Керуенов Т. Бердақтың «Амангелди» шығармасында аңыздардың колланылыуы өзгешеликleri. «Әмиўдәрья» ,№9,2008, 124-бет.

Керуенов Т. Әжинияз хәм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердин колланылыуы өзгешелиги. //Бердақ дүньясы. Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы. 2008, 65-68 бетлер.

⁸¹ Якубов М.А. Бердақтың философиялық дүнья танымы хаққында. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы» , №2, 69 бет.

⁸² Якубов М.А. Бердақтың социаллық философиясында азатлық хәм ғәрезсизлик идеялары. (Илимий публицистикалық мақалалар) Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы, 2008, 72 бет.

(Uli`wma bilim beriw mekteplerinin` 10-klasi` ushi`n. No`kis, 2004) wonda Berdaq do`retiwshiligine a`dewir wori`n aji`rati`lg`an. Berdaq do`retiwshiligi haqqi`nda ken` mag`li`wmatlar berilgen, ideyali`q-tematikali`q bag`darlari` jan`a da`wir talabi`na i`layi`q tallang`an.

Al, ka`sip-o`ner kolledjleri studentlerine arnawli` shi`g`ari`lg`an sabaqli`qta da (Q.Ja`rimbetov, Q.Worazi`mbetov «Qaraqalpaq a`debiyati`», No`kis, «Bilim», 2006) Berdaq do`retiwshiligi jan`asha tallang`an. Wonda jan`a g`a`rezsizlik da`wirdin` ruwxı`y ha`m bilimlendiriw talaplari`, berdaqtani`w iliminin` son`g`i` jetiskenlikleri yesapqa ali`ng`an. Berdaqti`n` didaktikalı`q, watanparwarlı`q, g`a`rezsizlik ideyaları` menen suwg`ari`lg`an shi`g`armalari` analizge tarti`lg`an.

Usi`nday bahani` K. Mambetov, Z.Ayjanova, T.Daniyarovani`n` «Qaraqalpaq a`debiyati`» (8-klass ushi`n sabaqli`q. No`kis, «Bilim», 2006) sabakli`g`i`nda Berdaqqa arnal`g`an bo`limine de aytı`wg`a boladi`.

Berdaqti`n` alti`n miyrasi` qon`si`llas respublikalarda shet yellerde de qanigelerdin`, a`piwayi` kitap woqi`wshi`lari`ni`n`, woqi`w wori`nlari`ni`n` di`qqati`n` tartpaqta. Mi`sali`, Azerbaijan Respublikasi` Ma`mleketlik, slavyan universiteti professori`, filologiya iliminin` doktori` Nizamiy Mamedov qaraqalpaq a`debiyati` tariyxı` boyi`nsha ko`lemlı woqi`w qollanbasi`n shi`g`arg`an.⁸³ Wonda wol azerbaijan studentlerin Berdaqti`n` wo`miri ha`m do`retiwshiligi tuwralı uli`wma mag`li`wmatlar menen tani`sti`radi`. Berdaqti`n` bir qatar lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari` tallanadi`. Berdaq do`retiwshiligi bul kitapta «Творчество Бердаха- вершине каракалпакской классической поэзии» degen bo`limde qaralg`an. (180-188 betler).

Berdaq shi`g`armalari` azerbaijan kitap woqi`wshi`lari`na belgili awdarmashi` Azerbaijan xali`q shayi`ri` Guseyn Arifin` awdarmalari` arqali` tani`s.⁸⁴ Berdaqti`n` azerbaijan tiline awdarmasi`nan. Mamedov to`mendegishe baha beredi: «Rus awdarmashi`li`ri`na qarag`anda G.Arif Berdaqti`n` poetikalı`q ha`m individual wo`zgesheliklerin duri`s an`g`arg`an. Wol Berdaqti` azerbaijan woqi`wshi`lari`na xali`q shayi`ri` retinde ko`rsete alg`an, woni`n` do`retiwshiligi menen Da`de Alekser, Xiyast Gasiln`, Ashi`g` Ali do`retiwshiligi arsi`ndag`i` jaqi`nli`qlardi` an`g`arg`an... Guseyn Arif qaraqalpaq baxshi`si`ni`n` poetikasi`na su`yiwshilik penen qatnas jasag`an ham woni` jaqsi` bere alg`an. Bizin` ko`zqaraslari`mi`zdan a`sirese Berdaqti`n` «Da`wran», «Bi`yi`l», «Amangeldi», «Wo`mirim», «Balam», «Jaz keler me?»), «Kelin», «Ayrali`q», «Nadan bolma», «Bilmedim» ha`m basqa da qosı`qlari`ni`n` awdarmalari` ayri`qsha jaqsi` shi`qqan.»⁸⁵

Bul faktlerdin` ha`mmesi qaraqalpaq a`debiyati` klassigi Berdaqti`n` Qaraqalpaqstannan ti`sqari` jerlerde de tani`li`p, basqa xali`qlardi`n` ruwxı`y du`nyasi`nan wori`n ali`p ati`rg`ani`n ko`rsetedi.

⁸³ Маметов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Китэб аламі» баспасы, Баху, 2007.

⁸⁴ Berdaq'. Sehrlar. Baku, Vazigi, 1989.

⁸⁵ Мамедов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Китаб аламі», Баку, 2007.

Juwmaqlaw

Berdaqtanìw iliminì g`a`rezsizlik jìllarìndag`ì rawajlanìw jollari`n ha`zirgi a`debiyattani`w ilimi talaplari`na muwapìq izertlew jumìsìmi`zda jan`a na`tiyjelerge yeristik ha`m to`mendegi juwmaqlarg`a keldik:

1. Jumìsti`n` birinshi babi`nda berdaqtani`w ilimi tariyxìna qì`sqasha sholi`w jasag`anda Berdaq ha`m woni`n` a`debiy miyrasi`ni`n` izertleniwi, jì`ynali`wi` basi`p shi`g`ari`li`wi` XX a`sirdin` baslari`nan (I.A.Belyaev) ha`m 30-40-jìllari` qa`liplesedi (N.A.Baskakov, N.Da`wqaraev, Q.Ayi`mbetov, I.Sag`i`ytov, S.Ma`wlenov, S.Sha`mshetov h.b.).

2. 50-60-jìllari` Berdaqti`n` izertlew jan`a basqì`shlarg`a ko`teriledi. Toplamlari` basi`ladi` (1950, 1956), monografiyalìq jobada izertlewler ju`rgiziledi. (I.Sag`i`ytov. «Berdaqti`n` tvorchestvosi`».1958; A.Murtazaev «Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» da`stani`» 1967, Худайбергенов.К. Этические воззрения каракалпакских мыслителей. Монография. Нукус, 1967, M.Tilewmuratov. Berdaqti`n` shi`g`armalari` –qaraqalpaqlar tariyxìni`n` da`rekleri. Kandidatli`q dissertaciya. No`kis, 1967. ko`p sanli` maqalalar gazeta-jurnallarda basi`ldi`.

3. 70-80-jìllarda qaraqalpaq a`debiyattani`w ilimi a`dewir shelli jetilisedi, woni`n` menen birge berdaqtani`w ilimi de biraz jetiskenliklerge yerisedi. Woni`n` izertlew shen`beri ken`eyip, a`debiyattani`w shegarasi`nan shi`g`i`p, basqa ilimlerin` izertleniw wobektine kiredi: У.Алеуов. Педагогические взгляды Бердаха. Кандидатлык диссертация. 1974; К.Худайбергенов. Общественно-политические и философские взгляды каракалпакских XIX и начала XX веков. Монография.1987.

Berdaqti`n` tariyxìy-filologiyali`q bag`darda izertlew dawam yetedi: Sag`i`ytov.I. Sahra bu`lbili. 1974.Qurbanbaev B. Berdaq ha`m wo`zbek a`debiyati`.1986; Paxratdinov A`. Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`. 1987. h.b.

4. Soni` da ayti`w kerek g`a`rezsizlikke shekemgi izertlewlerde Berdaqti`n` ayi`ri`m shi`g`armalari` ha`m wolardi`n` ideyalìq mazmuni` tuwrali` wobektiv pikir ayti`w qì`yi`n boldi`. Sebebi kommunistlik ideologiya u`stemlik yetken sovetlik da`wirde bug`an imkaniyat bolmadi`. Woni`n` ayi`ri`m shi`g`armalari`n bahalag`anda izertlewshiler wolardag`ì socialli`q narazi`li`q motivlerin ko`zde tuti`p, woni`n` klasli`q gu`resti sa`wlelendiriwshi yetip ko`rsetip ha`reket yetti.

5. 1990-jìllari` ma`mleketimizdin` g`a`rezsizlikke yerisiwi menen jan`a tariyxìy, siyasiy-jam`iyetlik wo`zgerisler ju`z berdi ha`m ekonomikalìq reformalar baslanadi`. Usi`g`an baylani`slì ruwxìy du`nyani` qayta qurìw, wo`tmish ma`deniyati` ha`m a`debiyati`n jan`a ko`zqaraslardan qayta qurìw talaplari` payda boldi`. Usi` yesaptan Berdaq miyraslari`n da jan`a talaplar da`rejesinde izertlew za`ru`rligi payda boldi`.

6. G`a`rezsizlik jìllari` Berdaq miyrasi`n u`yreniwde jan`a bag`darlar payda bola basladi`. Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligin, yag`ni`y woni`n` shi`g`armalari`ni`n` poetikasi`n u`yreniwge di`qqat awdari`la basladi`. (A.Murtazaev. Berdaqti`n` sheberligi. Doktorli`q dissertaciya. 1994; A.Pirnazarov. Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda qollani`lg`an do`retiwshilik usi`llar. 1998). Ko`plegen maqalalar usi` ma`selege arnaladi`.

7. Berdaqti`n` miyrasi`ni`n` janrli`q ta`biyati`n u`yrenetug`i`n arnawli` jumi`slar payda bola basladi`. (Q. Ja`rimbetov. XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`ni`n` janrli`q qa`siyetleri ha`m woni`n` rawajlani`w tariyxı, 2004; Q.Ja`rimbetov. Berdaqti`n` na`siyatları`-bizin` ruwxı`y g`a`ziynemiz.1998; Q. Turdi`baev. Didaktikalı`q shı`g`armalar- ruwxı`y bayli`g`i`mi`z.2009; Berdaqti`n` epikalı`q shı`g`armalarda arnawli` tu`rde janrli`q aspektte u`yrenildi: M.Xalmuratova, A.Utambetovani`n` Berdaqti`n` epikalı`q shı`g`armaları`ni`n` janrli`q ta`biyati`n u`yrenen kandidatli`q dissertaciyaları`.

8. G`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi a`debiyat ta`sirler ha`m baylani`slar aspektinde de izertlendi. Bul bag`dardag`i` jumi`slarda Berdaq do`retiwshiliginin` Shi`g`i`s klasikalı`q a`debiyati` menen baylani`slari`, wolardi`n` ideyalı`q, tematikalı`q, ko`rkemlik da`stu`rlerinın` Berdaq poeziyası`nda ko`rinisleri qarasti`ri`ladi`: H.Hamidiy. Shi`g`i`s jazba da`rekleri ha`m XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`. 1992; P.Allambergenova. Qaraqalpaq a`debiyati`nda Maqti`mquli` da`stu`rleri. Kandidatli`q dissertaciya.1999.

9. G`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq shı`g`armaları` tek a`debiyattani`w ilimi shen`berinde g`ana yemes, wol basqa ilimlerden` de izertlew wobekti boldi`. Bul bag`dardag`i` jumi`slarda Berdaqti`n` shı`g`armaları`ni`n` analizi tiykari`nda woni`n` filosofiyalı`q, etikalı`q, estetikalı`q, pedagogikalı`q, tariyxı`y ko`zqarasları` ani`qlanadi`: K.Кудайбергенов. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакстане. 1990; Wo`.A`lewov Qaraqalpaqstanda ta`lim-ta`rbiyalı`q woylardi`n` qaliplesiwi ha`m rawajlani`wi`. 1993; M.Tilewmuratov. Qaraqalpaq poeziyası`-tariyxı`y da`rek.1994; M.Yakupovti`n` «Berdaqti`n` du`nya tani`mi`» (QMU xabarshi`si`», №2, 2009) ha`m basqa da maqalaları`.

10. Berdaq shı`g`armaları`ni`n` milliyli`gi ma`selesi bir qatar jumi`slarda wortag`a qoyi`ladi`. Bul boyi`nsha ayi`ri`m polemikalı`q jumi`slar payda boladi`. (I.Wo`tewlievtin` «XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` milliy wo`zgeshelikleri. A`jiniyaz, Berdaq do`retiwshiligi mi`sali`nda. Monografiya. 2005; Q.Ja`rimbetov, Q.Worazi`mbetov. Si`nasan` si`ni`p ketejaq (2007); Q.Ja`rimbetov. XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` milliy wo`zgeshelikleri haqqi`nda geypara woylar. «QMU xabarshi`si`», №1,2009;

11. Berdaqti` tani`wdi`, woni` u`yreniwde, xali`qqa u`git-na`siyat yetiwde ha`r qi`yli` ma`deniy, a`debiy ilimiy ilajlardi`n` worni` bar yekenligi ha`m bul ilajlardi` sho`kemlestiriw, wo`tkeriw maqseti, a`hmiyeti, waqi`ti` tuwrali` dissertaciyami`zda tiyisli mag`li`wmatlar beriledi. (Berdaqti`n` yubileyleri, ku`nleri, ilimiy ha`m a`meliy konferenciyalar, ilimiy toplamlar, Berdaqti`n` toplamları`ni`n` basli`wi`: 1977, 1987, 1997).

12. Dissertaciya da Berdaq do`retiwshiligin woqi`w wori`nlari`nda u`yreniw ma`selesi ha`m woni`n` sabaqli`qlarda, woqi`w qollanbalarda sa`wleleniwi de so`z yetilgen. (Qaraqalpaq a`debiyati` boyi`nsha sabaqli`qlar: S.Axmetov, K.Mambetov, Q.Ja`rimbetov h.b. avtorli`g`i`nda sabaqli`qlar).

13. Berdaqti'n` poeziyasi'ni'n` shet yellerde tarqali'wi` haqqi'nda mag'li'wmatlar dissertaciyanadan wori'n alg'an. Berdaq poeziyasi` rus, wo'zbek, qazaq, tu'rkmen, qi'rg'i'z, azerbayjan tillerine awdari'li'p, ha'r qi'yli` ji'llarda kitap boli'p shi'qkan.

Al, Azerbayjan Respublikasi'nda f.i.d., professor Nizamiy Mamedov «Karakalpakskaya literatura» degen woqi'w qollanba jazg'an (Baku, 2007). Wonda Berdaqti'n` wo'miri ha'm do'retiwshiligi tuwrali` mag'li'wmatlar berilgen, ayi'ri'm shi'g`armalari` tallang'an, ideyali'q, tematikali'q, ko'rkemlik wo'zgeshelikleri ani'qlang'an.

14. Ayi'ri'm poemalar «Aydos biy», «Yerkebay» lirikali'q shi'g`armalarg'a Berdaqti'n` avtorli'g'i` tarti'sli` ma`seler boli'p, wol tuwrali` izertlewshilerdin` polemikali'q maqlalari` uzaq ji'llardan berli dawam yetip kiyati'rg'an yedi. Usi` sebepli Berdaqti'n` bir qatar shi'g`armalari'na tekstologiyali'q izertlewlər ju'rgiziledi. (I.Sag'i'yov, A.Paxratdinov h.b. joqari'dag'i` shi'g`armalardi` Berdaqti'n` avtorli'g'i'nda dep yesaplaydi`, M.Nurmuxammedov h.b. bul shi'g`armalardi` Berdaqti'ki yemes dep yesaplaydi` .

15. Berdaq do'retiwshiligin izertlewdin` tariyxin` u'yrenenimizde a`dewir tabi'slarg'a yerisilgenin, woni'n` ha'r qi'yli` wobektine aynalg'ani'n ko'remiz. Bul izertlewlər din` Berdaqti'ki yeleden teren` irek biliwge, woni'n` poeziyasi'n duri's tani'wg'a u'lken ja'rdemin tiygizetug'i'ni` ani'q. Soni'n` menen birge ha'zirgi berdaqtanı'w ilimi aldi'nda turg'an a`hmiyetli wazi'ypalar bar yekenligi dissertaciyanı` jazı'w bari'si'nda sezildi. Wolar to'mendegiler: Berdaq poeziyasi'ni'n` wobrazlar du'nyasi'n u'yreniw; Berdaqti'n` individual stilin u'yreniw; Berdaq poeziyasi'nda troplardi'n` ko'rkemlik xi'zmetin u'yreniw; Berdaq shi'g`armalari'n tekstologiyali'q jaqtan ja'ne de islew ha'm jan'a baspasi'n tayarlaw. Bulardi'n` ha'mmesi Berdaq poeziyasi'ni'n` ideyali'q jaqtan ku'ta` teren` yekenligin, ko'rkemlik da'rejesinin` joqari` yekeninen da'rek beredi. Soni'n` ushi'n da Berdaq poeziyasi` - qaraqalpaq xalqi'ni'n` ruwxı'y du'nyasi`, milliy maqtani'shi` .

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон» 2001.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, 2008.
3. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебиет илимининң тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.
4. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.
5. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасы әдебиетшы алымлары хәм сыншылары. (Био-библиографиялық көрсеткиш). Нөкис, «Билим» 1993.
6. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. (Қарақалпақ халқының педагогикалық тарийхы). Нөкис, «Билим», 1993.
7. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
8. Байниязов Қ. Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреклери. // «Әмиўдәрья». 1992, №11-12.
9. Байниязов Қ. Бердақтың «Хорезм» дәстанының қол жазба нусқалары. // «Еркин Қарақалпақстан», 1997. 26-апрел.
10. Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўлерге мүтәж. // «Еркин Қарақалпақстан». 1998. 30-май.
11. Байниязов Қ. Тағы да Бердақ шайырдың «Хорезм» дәстаны ҳаққында. // Миллий әдебиятымыздың байтереги. (Әдебий сын мақалалар топламы). Нөкис, 1998. 41-65-б.
12. Байниязов Қ. Тағы да Бердақтың «Кулен болыс» поэмасы ҳаққында. // «Еркин Қарақалпақстан», 2006, 17-октябрь. №175.
13. Байниязов Қ., Байниязова Г. Бердақ шығармалары. Текстологиялық таллаўды талап етеди. // «Вестник» ККОАН РУз, 2008. №3.

14. Байниязов Қ., Байниязова Т. Бердақтың шығармалары текстологиялық таллауды талап етеди. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №3, 2008, 92-95-бетлер.
15. Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1997.
16. Бердақ хақында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар.
17. Бердақ дүньясы. (Илимий-публицистикалық мақалалар). Нөкис «Әмиўдәрья» китапханасы, 2008.
18. Бердақ. Танланган асарлар. Тошкент, «Ўзбекистон» 1998.
19. Даукараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент. 1959.
20. Дәўкараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1961.
21. Жапақов Н. Ҳамидов Ҳ. Бердақ шығармаларының қолжазбасы. «Әмиўдәрья» 1972. №8, 54-56-б.
22. Жапақов Н. Әдебиятымыз хақында ойлар. (Илимий мақалалар топламы). Нөкис, 1974, 177-184-б.
23. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
24. Жәримбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз. Нөкис, 1998.
25. Жәримбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные наука в Узбекистане, №8-9, 1998, стр 37-42. (Рус тилинде)
26. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхи. Нөкис, «Билим», 2004.
27. Жәримбетов Қ. XIX аср қарақалпақ лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Докторлик диссертация автореферати, Нукус, 2005.
28. Жәримбетов Қ., Оразымбетов Қ., Сынасаң сынып кетежақ. (Хәзирги әдебияттаныўдағы айырым жумыслар туўралы). «Әмиўдәрья», №4, 2007.

29. Жәрімбетов Қ. ХІХ әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликтери ҳаққында гейпара ойлар. «Бердақ ҳаққында ҚМУ хабаршысы», 2009. №1, 141-144-б.
30. Жәрімбетов Қ, Керүенов Т. Некоторые особенности использования мифов в Каракалпакской поэзии ХІХ века. №6, 2012, стр. 62-64.
31. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
32. Каримов А. Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге. Бердақ ҳаққында сөз. (Әдебий критикалық мақалалар, арнаўлар). Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
33. Камалов С. Каракалпаки в ХVІІІ-ХІХ веках. Ташкент, 1968.
34. Керүенов Т. Бердақтың «Амангелди» шығармасында аңызлардың қолланыў өзгешеликтери. «Әмиўдәрья», №9, 2008, 124-б.
35. Керүенов Т. Әжинияз хәм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердиң қолланыў өзгешелиги. //Бердақ дүньясы. Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы. 2008, 65-68-б.
36. Қурамбаев К. Кеўил кеўилден суў ишер. Нөкис, 1993.
37. Қурбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
38. Мақсетов Қ. Бердақ хәм миллий ояныў дәўири. «Әмиўдәрья», 1988. №6.
39. Мамедов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Kitab aləmi», Баку, 2007.
40. Матекеев С. Өтештиң шайырлық шеберлиги. Оқыў қолланба. Нөкис, 2009.
41. Мәмбетов К. Наўайы хәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991.
42. Мәмбетов К. Өзбек хәм қарақалпақ әдебий байланыслары. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1992.
43. Миллий әдебиятымыздың байтереги. (Әдебий сын мақалалар топламы) Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

44. Муртазаев А. Бердақтың Ақмақ патша поэмасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1979.
45. Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докторская диссертация. Нукус, 1993. стр.19.
46. Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманагөйлик хам шеберлик. Нөкис, 1993.
47. Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ ҳаққында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954.
48. Нурмухаммедов М. Бердақ – қарақалпақ халқының уллы шайыры. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
49. Өтеўлиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзгешеликтери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.
50. Өтеўлиев И. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзіншеликтери, Әжинияз, Бердақ дәретиўшилиги мысалында. Нөкис, «Билим», 2005.
51. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
52. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хәм изертлениў тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
53. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр ҳаққында ҳақыйқатлық. Бердақ 170 жаста. // «Еркин Қарақалпақстан». 1997. 13-май. №58
54. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр ҳаққында аңыз хәм әпсаналар. // «Әмиўдәрья», 1997, №9-10, 88-93-б.
55. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр дәретпелери – халқымыздың өткен әсирдеги үлкен жазба естелиги. // «Әмиўдәрья». 1998. №6. 8-12-б.
56. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиўшилик усыллар. Нөкис, «Билим», 1988.
57. Сағитов И. Сахра бұлбили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974.
58. Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958.
59. Смамутов Қ. «Айдос бий» поэмасына Бердақтың қатнасы мәселесине. «ӨЗИАҚҚБ хабаршысы», №1, 2010, 91-94-бетлер.

60. Смамутов Қ. Бердақтың шығармаларын текстологиялық изертлеу мәселесине. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы» №2, 2010, 19-52 бетлер.
61. Тилеумуратов М. Қарақалпақ поэзиясы - тарихый дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.
62. Тилеумуратов М. Бердақ шығармаларында тарихый дәреклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
63. Турдыбаев Қ. XIX аср қарақалпақ адабиетида шеърлар. (Жанр хусусиятлари ва таракқиети тарихи). Номзод. дисс. автореф. Нукус 2003.
64. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009.
65. Утамбетова А. Бердақнинг «Шажара» достонида фольклористик ва реалистик тасвир усулларининг қўлланиш хусусиятлари, Номзодлик дисс. Автореф. Нукус, ҚДУ, 2011.
66. Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қарақалпақ адабиетида эпик жанрлар эволюцияси. Номзодлик дисс. Автореф. Нукус 2010.
67. Ҳамидов Ҳ. Бердақтың жаңа қосықлары «Совет Қарақалпақстаны» 1974, 31-декабрь; Бердақтың «Шежире» шығармасының нускалары. «Әмиўдәрья», 1977. №5, 87-63 бб.
68. Ҳамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. Нукус, «Билим», 1995.
69. Ҳамидов Ҳ. Шығыс жазба дәреклери хэм XIX әсир қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991.
70. Ҳәзирги филология илиминиң әҳмийетли мәселелери. (Илимий мақалалар топламы) Нөкис, 2011.
71. Худайбергенов К. Мироззрение Бердаха. Нукус, «Қарақалпақстан», 1987.
72. Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпастане. (XIX и начало XX веков). Нукус, «Қарақалпақстан», 1990.

73. Якубов М.А. Бердақтың социаллық философиясында азатлық хәм ғәрезсизлик идеялары. (Илимий публицистикалық мақалалар), Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы, 2008, 72-83 бб.
74. Якубов М.А. Бердақтың философиялық дүньятанымы ҳаққында. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы», 2009, №2, 66-69 бб.